

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ
СОЦІОЛОГІЧНИЙ ЦЕНТР ІМЕНІ Н. В. ПАНІНОЇ

НАТАЛІЯ ВІКТОРІВНА ПАНІНА:
ЖИТТЯ, НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ,
ШЛЯХ У МАЙБУТНЄ

Київ 2007

УДК 929Паніна+316(477)(092)
ББК 60.5(4УКР)-8
Г 61

Рецензенти:

О. Злобіна, доктор соціологічних наук,
Ю. Яковенко, доктор соціологічних наук

Укладачі:

Є. Головаха,
К. Урсуленко

*Рекомендовано Вченою радою Інституту соціології НАНУ
(Протокол №5 від 25 вересня 2007 року)*

В оформленні обкладинки було використано роботу
Євгена Матвеева та Юрія Новікова

ISBN

© Головаха Є., 2007
© Дизайн, макет.
«Факт», 2007

ЗМІСТ

Від упорядників	7
Біографія Наталії Вікторівни Паніної	11
Спогади про Наталію Паніну	17
<i>Володимир Паніотто</i> . По кому подзвін...	19
<i>Мирослав Попович</i> . Її ім'я буде займати почесне місце в історії української науки	23
<i>Семен Глузман</i> . Настоящий профессионал	24
<i>Николай Чурилов</i> . Я был ей очень благодарен	26
<i>Александр Кроник</i> . Наташа была первой...	28
<i>Инна Головаха</i> . Слово о Маме и Жизни	29
З публікацій ЗМІ про Н. В. Паніну	35
<i>Денис Жарких</i> . Честность как стиль жизни	37
<i>Валерий Зайцев</i> . Далекие горизонты Натальи Паниной.	39
<i>Александр Рожен</i> . Спор хорошего с лучшим.	42
<i>Леонід Фінберг</i> . Наталія Паніна	43
<i>Наталія Демина</i> . В социологии закончилось время бурь и натиска. Интервью с украинским социологом Евгением Головахой.	44
Рішення Вченої Ради Інституту соціології НАН України про надання Інституту імені Н. В. Паніної	51
Виступ на Вченій Раді професора <i>С. О. Макеева</i>	53
Листи підтримки рішення Вченої Ради	55
Конкурс «Кращий молодий соціолог року» із врученням медалі та премії ім. Н. В. Паніної	81
Рішення Соціологічної асоціації України про конкурс «Кращий молодий соціолог року» із врученням премії та медалі Н. В. Паніної	83

Положення про конкурс «Кращий молодий соціолог року»	84
Члени конкурсної комісії Соціологічного центру імені Н. В. Паніної у 2007 році.	87
Переможці першого туру конкурсу.	88
Олександр Стегній. Якою бути українській соціології: погляд молодих соціологів	91
Мотиваційні листи та есе переможців першого туру конкурсу	99
<i>Світлана Бабенко. О современном состоянии социологической науки в Украине . . . . .</i>	<i>101</i>
<i>Олег Демків. Якою є місія соціолога і чи можлива вона? . . . . .</i>	<i>107</i>
<i>Андрей Зоткин. Элитологические сюжеты в творчестве Н. В. Паниной . . . . .</i>	<i>112</i>
<i>Сергій Литвінов. Про актуальність соціології української соціології . . . . .</i>	<i>117</i>
<i>Андрей Мельников. Нам выбирать... . . . .</i>	<i>121</i>
<i>Олексій Мусієздов. Мотиваційний лист. . . . .</i>	<i>127</i>
<i>Максим Паращевін. Соціологія в Україні: потенціал і проблеми . . . . .</i>	<i>131</i>
<i>Олександр Резнік. Наукова спадщина Н. В. Паніної. . . . .</i>	<i>135</i>
<i>Владислав Шерстобоев. Самореализация молодого ученого. . . . .</i>	<i>139</i>
<i>Світлана Шостак. Мотиваційний лист . . . . .</i>	<i>143</i>
Тетяна Любива, Ксенія Урсуленко. Методологічні розробки Н. В. Паніної в уявленнях студентів-соціологів	147
Перелік публікацій Наталії Паніної	155
The Biography of Natalia Panina.	175

ВІД УПОРЯДНИКІВ

У вітчизняній соціології Наталія Паніна напрочуд багато зробила першою — перші порівняльні міжнародні соціологічні дослідження способу життя людей похилого віку, здійснені у 70-х роках минулого століття разом з колегами з Інституту геронтології АМН, перша загальноукраїнська опитувальна мережа та вибірка, створені наприкінці 80-х разом з Миколою Чуриловим у Центрально-Українському відділенні Всесоюзного центру дослідження громадської думки, перший моніторинг соціальних змін в Україні, започаткований в Інституті соціології НАНУ у 1992 році, перший систематизований курс лекцій з технології соціологічного дослідження в Україні, перше методичне видання з опитувань громадської думки для журналістів та політиків, перша концепція Національного соціологічного архіву, яку вона запропонувала ще в 1991 році і наполегливо втілювала в життя з однодумцями у наступні роки. Її творчий дух, моральна сила та натхнення — у досконалому тексті Кодексу професійної етики Соціологічної Асоціації України. Послідовно і наполегливо Наталія Паніна втілювала у практику масових опитувань нові методики дослідження соціальних феноменів, без розуміння яких ми б сьогодні багато в чому залишались дезорієнтованими у надзвичайно складному просторі сучасних соціальних трансформацій. Вона співпрацювала з багатьма відомими вченими України, Росії, Європи, США. Першою з тих, з ким так натхненно та самовіддано працювала, вона пішла з життя. Залишилася пам'ять про видатного вченого та дивовижну за моральними рисами людину, скорбота та велика вдячність найближчих людей, друзів, колег з усіх куточків світу, їхнє щире бажання розповісти про Наталію Паніну — якою дивовижною вона була у минулому, якою потрібною всім, кому не байдужі істина і мораль, вона буде у майбутньому.

БІОГРАФІЯ
НАТАЛІЇ ВІКТОРІВНИ ПАНІНОЇ

Наталія Вікторівна Паніна народилася 10 грудня 1949 року в м. Сочі. Батько — Панін Віктор Іванович, інженер, народився 1930 року в Ленінграді; його батьки як представники дворянського стану були розстріляні в 1934-му по Кіровській справі. Помер 1970 року. Мати — Паніна Ада Михайлівна, медсестра, народилася у 1930-му і померла у 2003 році в Сочі; її батько був червоним командиром, потім працював у міській прокуратурі Сочі. У 1933 році потрапив під автомобіль своєї ж установи після того, як під час голоду на Кубані збив замки на коморах і роздав хліб голодуючим жителям села, в якому жили родичі його дружини.

У 1967 році Наталія Паніна закінчила середню школу № 22 м. Сочі із золотою медаллю. У період навчання в школі неодноразово перемагала на міських і крайових олімпіадах з математики, фізики, біології. Захоплювалася спортом — тенісом і волейболом, була інструктором з гірського туризму.

1967 року вступила на факультет психології Московського держуніверситету ім. М. В. Ломоносова. У 1969 році взяла шлюб із однокурсником — Євгеном Івановичем Головахою, який працює в Інституті соціології НАН України. У 1970 році народила доньку Інну. Інна Головаха-Хікс зараз є ученим-фольклористом, членом низки міжнародних наукових організацій із проблем славістики та фольклору (працює у США, де мешкає з чоловіком і дітьми).

В університеті Наталія Паніна спеціалізувалася у сфері патопсихології під керівництвом учениці Курта Левіна професора Б. В. Зейгарнік. Перша курсова робота Наталії Паніної викликала бурхливі обговорення на кафедрі патопсихології, оскільки в ній містилися емпіричні дані та висновки, які виявляли помилковість досліджень, за якими було захищено дисертацію й опубліковано кілька визнаних наукових праць. В університеті займалася спортом, входила до складу збірної гуманітарних факультетів МДУ з волейболу.

Після закінчення МДУ 1972 року почала працювати викладачем психології в Київському інституті іноземних мов, а потім, у 1974 році перейшла до Інституту геронтології АМН, де зосередилася на соціологічних дослідженнях, пов'язаних із підготовкою людей похилого віку до виходу на пенсію та способом життя пенсіонерів. Рік роботи в інституті — і двадцятип'ятилітню Наталію Паніну, яка, здавалося, ще зовсім мало знала про життя, обрали народним засідателем визнаного кращим на той час в СРСР Подільського районного суду. Хто знав її, ніколи

не сумнівався, що Наталія Паніна за будь-яких обставин судить чесно, справедливо і людяно.

У 1976 році Н. Паніна вступила до заочної аспірантури ІСД АН СРСР, де під керівництвом професора А. Г. Харчева підготувала і захистила у 1980 році кандидатську дисертацію «Проблеми соціальної адаптації людей похилого віку до статусу пенсіонера». Працюючи молодшим, а від 1981 року — старшим науковим співробітником відділу соціальної геронтології, Н. Паніна здобула широке визнання як провідний спеціаліст у своїй царині, брала участь у низці міжнародних порівняльних соціологічних досліджень із соціальних проблем людей похилого віку, організованих ВООЗ та ЮНЕСКО. У ці роки були опубліковані її статті в наукових виданнях України, Росії, Грузії, НДР.

У 1985 році пішла з Інституту геронтології АМН за власним бажанням і два роки залишалася без роботи, позаяк не була членом КПРС, і всі її спроби влаштуватися викладачем соціології або психології виявлялися марними через позицію київської партійної влади. У 1987 році почала працювати молодшим науковим співробітником відділу інформації із суспільних наук АН УРСР; від 1989-го до 1991 року працювала старшим, а потім провідним науковим співробітником Центрально-Українського відділення ВЦДГД, очолюваного М. Чуриловим, спільно із яким створювала першу в Україні республіканську опитувальну мережу і розробляла методичні аспекти побудови репрезентативної вибірки для дорослого населення України.

У 1991 році перейшла до Інституту соціології НАН України, де працювала завідувачкою відділу соціальної діагностики, від 1995 року очолювала відділ соціально-політичних процесів, від 2001 року працювала головним науковим співробітником цього відділу. 1993 року захистила докторську дисертацію «Спосіб життя і психологічний стан населення за умов переходу від тоталітаризму до демократії».

У 1992 році розпочала в Інституті соціології НАНУ розроблення проекту й апробацію методики проведення соціологічного моніторингу соціальних змін в українському суспільстві, що перетворився на головне джерело отримання систематичної соціологічної інформації для представників влади, наукової спільноти і громадського загалу України. За результатами моніторингу (1994—2006 років), незмінним науковим керівником якого була Н. Паніна, опубліковано десятки монографій, сотні наукових і публіцистичних статей.

Під керівництвом Н. Паніної створено унікальний за рівнем методико-технічного опрацювання архів соціологічних даних Інституту соціології НАНУ, розроблено організаційно-методичні засади створення Національного соціологічного архіву України.

Н. Паніна була провідним спеціалістом України з низки напрямів розвитку соціологічної науки, пов'язаних із вивченням проблем соціальної адаптації та трансформації суспільства, міжнародної толерантності та політичної культури, організації моніторингових та епідеміологічних досліджень. Вона адаптувала і застосувала в масових опитуваннях низку відомих західних методик (шкали аномії, соціального цинізму, тривожності, соціальної дистанції Богардуса, посттравматичного стресу, шкалу SCL-90, шкалу життєвої задоволеності Гавігхарста і Тобіна тощо). Розроблені нею власні методики — ПСС (Інтегральний індекс соціального самопочуття) та ІДПП (Індекс дестабілізаційності протестного потенціалу) — дістали широке застосування в наукових дослідженнях і практиці соціального управління. Н. Паніна ввела в наукову термінологію низку категорій (віково-рольові очікування, аномійна деморалізованість, дестабілізаційність протестного потенціалу тощо), які висвітлюють важливі аспекти розуміння та пояснення нових соціальних феноменів.

Як провідний виконавець та експерт Н. Паніна брала участь у багатьох міжнародних дослідницьких проектах, співпрацюючи із фахівцями Інституту соціології РАН, ВЦДГД (нині — Аналітичний центр Юрія Левади), Інститутів соціології Польської й Угорської АН, Кембриджського і Лондонського університетів, Джорджтаунського, Гартфордського і Нью-Йоркського (у Стоні Брук) університетів, Єрусалимського університету, а також багатьох наукових установ ФРН, Швейцарії, Голландії, Франції, Словаччини. В усіх цих країнах виходили друком її статті та розділи у наукових монографіях. Проведене під її керівництвом в Україні міжнародне епідеміологічне дослідження з вивчення психічного стану та здоров'я дітей та матерів Чорнобиля (спільно із професором Нью-Йоркського університету Евелін Бромет) відоме фахівцям усього світу. Надзвичайного резонансу набули праці Н. Паніної з питань міжнародної толерантності в сучасній Україні. Останні її статті з цієї тематики, опубліковані в нашому часописі, були передруковані в Росії, Польщі, Словаччині, постійно цитувалися в численних публіцистичних виданнях.

Н. Паніній належать понад 200 наукових праць, серед яких особливого визнання зажили підручник «Технологія соціологічного дослідження», монографії «Психологія людського порозуміння» і «Соціальне безумство. Історія, теорія і сучасна практика», а також цикл монографій, брошур і статей, присвячених методиці проведення та результатам соціологічного моніторингу Інституту соціології НАНУ.

Н. Паніна була членом низки міжнародних наукових організацій, багаторічним головою комісії з професійної етики Соціологічної асоціації України. Вона підготувала «Кодекс професійної етики соціолога», що його 2004 року було затверджено на з'їзді САУ. У 2005 році добровільно відмовилася від посади голови комісії — не бачила конструктивного виходу із ситуації, що спричинила розкол соціологічної спільноти.

Народившись 10 грудня (Міжнародний день захисту прав людини), Н. Паніна найвище цінувала честь і гідність людини, ніколи не йшла на компроміси, якщо бачила зневажання норм людської порядності та професійної компетентності. Усі знали, що Наталія Паніна ніколи не дозволить недбалого, безвідповідального й безчесного ставлення до роботи — від рядового соціолога до дирекції інституту. Такі саме вимоги вона ставила і до себе. Долаючи біль і вживаючи ліки — лікарі забороняли їй довго сидіти за комп'ютером — вона годинами здійснювала роботу, яку вважала потрібною всім, кого цікавить життя суспільства. Іноді їй за це дякували, частіше — ні, сприймаючи цю працю як щось звичайне. Але істинна подяка полягала в іншому: праці Н. Паніної цитувалися частіше за інші — і не лише в нашій країні. Одна з останніх статей про Україну в найпопулярнішій у Польщі «Газеті Виборчій» завершується цитатою зі статті Н. Паніної, опублікованої в липні цього року у «Дзеркалі тижня».

Символічним є те, що після відставки Н. Паніної нового голову Комісії з професійної етики САУ колеги довго не могли обрати. Багато в чому через те, що саме Наталія Вікторівна Паніна уособлювала честь і гідність вітчизняної соціологічної науки.

Померла Наталія Вікторівна від серцевого нападу 8 серпня 2006 року.

СПОГАДИ ПРО НАТАЛІЮ ПАНІНУ

Володимир Паніотто,
доктор філософських наук

По кому подзвін...

8 серпня ми втратили Наталію Паніну. Ми — це українські соціологи, а також багато російських соціологів, деякі американські соціологи та соціологи інших країн. Це сталося зненацька і досі важко відійти від шоку. Наталії було лише 56 років.

Мені страшно думати, що переживають близькі, я намагаюся не заглиблюватися в це, а тут хочу написати кілька слів про Наталію Паніну для тих, хто не був із нею добре знайомий.

Наталія Паніна — доктор соціологічних наук, завідувала відділом соціально-політичних процесів Інституту соціології Національної академії наук України. Але це мало що говорить про неї як про вченого, адже докторів у нас, на жаль, куди більше, ніж тих, хто щось зробив для розвитку нашої науки.

Якби соціологи, як це роблять медики, мали посади головного спеціаліста (наприклад, головний епідеміолог України, головний кардіолог тощо), тоді б Наталія була Головним методологом і за посадою, і за суттю. Вона очолювала відділ, який здійснював розроблення цього напрямку, але, головне, вона відчувала відповідальність за розвиток цього напрямку і за контроль рівня методологічної культури соціологів. Свого часу, до речі, я створював і очолював відділ методів в Інституті соціології АН України, але потім мусив піти з Інституту, і Наталії вдалося відновити і врятувати цей напрям від згасання, відділ і далі існував, хоча й під іншою назвою.

У 1996 році Наталія видала перший в Україні підручник з методів соціологічного дослідження («Технологія соціологічного дослідження»), який кількаразово перевидавався, уже 10 років поспіль я використовую його як один із двох основних підручників для свого курсу «Методи збирання соціологічної інформації» у Києво-Могилянській

академії (другий — американський) і, наскільки я знаю, підручник Паніної популярніший серед студентів, ніж решта підручників. Його широко застосовують і в інших вищих навчальних закладах, де викладають соціологію. Наталія чимало зробила і для того, щоб підвищити рівень публікацій результатів соціологічних досліджень, вона написала популярну брошуру, присвячену опитуванням громадської думки для журналістів і сформулювала набір вимог — що треба обов'язково вказувати під час публікації результатів дослідження. Вона часто виступала з критикою несумлінних або некоректних публікацій. Я не проводив спеціального аналізу, але, на мою думку, рівень культури соціологічних публікацій за останні 10 років суттєво підвищився, і внесок Наталії Паніної в цю справу важко переоцінити.

У цьому самому руслі конче важлива для нашої професійної спільноти підготовка Кодексу професійної етики соціолога, що її зорганізувала Паніна. Очолювана нею комісія проаналізувала й узагальнила найвідоміші у світі кодекси професійних соціологічних організацій (ASA, ESOMAR, WAPOR) і підготувала на цій основі напрохуд продуманий і сучасний кодекс Соціологічної асоціації України.

На жаль, спільнота соціологів не витримала розпалу політичної боротьби під час президентських виборів 2004 року, чимало соціологів було залучено до політичних інтриг, виникли конфлікти професійної етики та вимог (і погроз) замовників, що призвело до розколу серед соціологів, і Соціологічна асоціація України (САУ) фактично припинила своє існування. Але я певен, що рано чи пізно буде скликано з'їзд соціологів, і САУ відновить свою діяльність на засадах розробленого Наталією кодексу.

Методологія соціологічних досліджень — це ядро внутрішнього контролю рівня професіоналізму соціологічної спільноти, методологів в Україні обмаль, багато хто з колишніх методологів перейшов від методологічних до змістових досліджень або влаштувався в комерційні організації. Дисертації з методології захищають вкрай рідко і ще рідше кандидати, які здобувають цей ступінь, продовжують займатися методологічними дослідженнями. Нещодавно було закрито спеціалізацію з методології соціологічних досліджень у Раді із захистів у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка (в Україні залишилася тільки одна рада, що має цю спеціалізацію, — в Інституті соціології НАНУ). Передчасна смерть Наталії Паніної — це величезна втрата для розвитку (або принаймні для підтримки на тому самому рівні) методології соціологічних досліджень в Україні.

Ще один важливий проект, що його Наталія Паніна здійснювала (разом із Євгеном Головахою — чоловіком з університетських років і співавтором багатьох праць), — «Українське суспільство». Це щорічний моніторинг тенденцій розвитку українського суспільства за єдиною системою показників (близько 170 ознак), започаткований 1994 року. Цей моніторинг давно є предметом моєї білої заздрості. Адже ми (Київський міжнародний інститут соціології) проводимо дослідження від 1991 року, щодо низки показників маємо 15-літню динаміку і, перебуваючи в дуже вигідних для такого роду роботи умовах, досі не видали жодної книжки, яка б узагальнювала вимірювані тенденції. Наскільки я знаю, реалізація цього проекту багато в чому стала можливою завдяки скрупульозності, наполегливості й працездатності Паніної. Можливо, отримані дані мають певні вади (мені, приміром, хотілося б, щоб вибірка була випадковою, а не квотною), але цей проект є унікальним для України. У чомусь він виконує ту саму функцію, що Загальне соціальне дослідження (General Social Survey) у США, тобто доповнює державну статистику суб'єктивними показниками. Чимало наших клієнтів добре обізнані з даними цього дослідження й використовують його як основне джерело для загального опису процесів в Україні (а нам замовляють уже конкретне дослідження з вузької теми, яка цікавить цього дослідника). Його результати використовують не лише соціологи, а й журналісти, політики, економісти (я кажу лише про тих людей, від кого особисто чув це, починаючи зі студентів і аж до радників Президента України). Я впевнений, що Євген Головаха і керівництво Інституту соціології НАНУ не дадуть «упасти» цьому проекту.

У Наталії Паніної було безліч напрямів діяльності та ідей. Наприклад, у процесі обговорення відмінностей у рейтингах різних центрів Наталія висловила гіпотезу, згідно з якою на розбіжність результатів можуть впливати також відмінності в історії формування тих чи тих опитувальних мереж. Зрозуміло, що попри прагнення соціологів усунути вплив інтерв'юера на відповіді респондентів уникнути його цілком вдається далеко не завжди, політичні орієнтації інтерв'юерів можуть справляти певний вплив на відповіді респондентів (або на вибір інтерв'юером респондентів у перебігу опитування). Відтак історія (спосіб) формування опитувальних мереж може зумовлювати розбіжності в розподілі політичних орієнтацій. Цілком можливо, що частина розбіжностей у даних різних центрів могла пояснюватися саме цим чинником, тож ця гіпотеза є вельми

цікавою. Ми мали намір перевірити її ще під час третього туру президентських виборів (на жаль, наші партнери відмовилися). Цю гіпотезу обов'язково треба перевірити, величину зсувів потрібно принаймні приблизно оцінити, інакше ми не матимемо впевненості в результатах будь-яких політичних досліджень.

Під час однієї із зустрічей, пов'язаних зі спробою створення клубу професійних соціологів, обговорювалося питання щодо підготовки книжки із сучасної історії соціології в Україні (від кінця 1960-х років і до наших днів). Вихідна ідея полягала в тому, щоб брати інтерв'ю у «батьків» вітчизняної соціології — В. Чорноволенка, В. Осовського, потім у представників наступного покоління, як це робив Г. Батигін у Росії.

Утім, реалізація цієї ідеї зазнала фіаско (мабуть, через відсутність у нас ентузіаста, подібного до Батигіна). І тут Наталія запропонувала напрочуд дотепну ідею, яка б компенсувала відсутність українського Батигіна. Ідея полягала в тому, щоб збирати представників одного покоління — 5—6 осіб — разом і проводити щось середнє між фокус-групою і засіданням клубу «Білий папуга», на якому розповідали анекдоти. Ця ідея видається вельми плідною. По-перше, це буде цікавіше для учасників, по-друге, спогади одного пробуджують спогади іншого, учасники ніби стимулюють один одного, по-третє, повідомлювані факти верифікуються інформацією від інших учасників обговорення. Зрештою, за таких умов на думку частіше спадають веселі епізоди історії становлення соціології, тож написана на підставі таких засідань книжка буде цікавішою читачеві. На жаль, ми й досі не реалізували цієї ідеї, але це, гадаю, доволі оригінальний і дотепний спосіб вивчення історії соціології в Україні.

Наталія Паніна вперше в Україні застосувала шкалу Богардуса для вивчення міжнетнічних відносин. Я послуговувався її формулюванням шкали Богардуса, і ми (КМІС) уже багато років здійснюємо моніторинг стану міжнетнічних відносин, порівнюючи наші дані із результатами Паніної. Хоча ієрархія етнічних груп і динаміка збігаються, самі значення індексів соціальної дистанції в наших дослідженнях і в дослідженнях Паніної різняться, вони дещо зміщені одна щодо одної. Ми вже неодноразово планували зустрітися з Наталкою й обговорити причину цих відмінностей, але в життєвій суєті все ніяк не могли зібратися. І тепер уже не зберемося...

За останній час пішли з життя соціологи, яким не виповнилося й 60 років, дехто був значно молодшим. Неперевершеному російському

соціологові Геннадію Батигіну було 52, а деканові факультету соціології Вищої школи економіки, відомому методологу Олександрю Криштановському щойно минуло 50. І от тепер Наталія Паніна. Це моє покоління соціологів. І я знаю, по кому подзвін.

Що нам залишається? Допомогати один одному або принаймні не заважати? Бути толерантнішими один до одного? Чи поєднується це з боротьбою із непрофесіоналізмом? Принаймні у Наталії це виходило. Відокремити головне від неголовного і поквартитися встигнути зробити те, що ми вміємо робити краще за інших? Напевно, хоча ми живемо не лише для роботи, а й заради близьких, заради себе, врешті-решт.

Дуже сумно, що немає Наталії Паніної. Я вважаю, що наша професійна соціологічна спільнота неодмінно має підтримати ті напрями, якими займалася Наталія, і реалізувати ті ідеї, що зафіксовані в її текстах або були висловлені співробітникам і колегам. І не тільки в пам'ять про Наталію, а і для підтримки й розвитку нашої науки і нашої професійної спільноти.

Мирослав Попович,
академік НАНУ

Її ім'я буде займати почесне місце в історії української науки

Для мене втрата Наталі Вікторівни Паніної не тільки втрата соціолога і видатного фахівця, а насамперед це втрата чудової людини, якої завжди буде бракувати, хоч спілкувалися ми занадто мало. Вона була членом сім'ї, яку я люблю і шаную, людиною, з якою було легко, бо ми одностайні. Я хотів би відзначити дуже високий професіоналізм і розум, який рідко дається людині і науковцю. Зокрема, я хотів би зазначити її дослідження процесу аномії — процесу повної або часткової втрати цінностей. Висновки, зроблені нею щодо аномії в українському

суспільстві, радше оптимістичні, оскільки про повний розвал ціннісної системи не доводиться говорити навіть у найважчі для України часи. Важливо, що розмови про фундаментальні цінності переведені нею та її чоловіком Євгеном Головахою із абстрактної спекулятивної сфери в царину точних наук і надійних вимірів. Це, звичайно, одна із царин соціолога і соціального психолога Наталі Паніної, яку ми називаємо моніторингом українського суспільства. Хочеться зазначити, що праця Паніної в соціології зовсім не обмежена прикладними сферами. На фактичному матеріалі вона завжди вмiла бачити далекі соціологічні горизонти. Її праці є водночас також і теоретичними працями в соціології. Її ім'я буде займати почесне місце в історії української науки.

Семен Глузман,
правозащитник

Настоящий профессионал

Удивительное было время. Для меня — совершенно неожиданное. Гласность, демократическая платформа КПСС, «гуманизирующийся» КГБ... несочетаемые слова, несочетаемые явления. Из газеты «Советский цирк» (да, это было именно так, какая-то кафкианская ситуация) правда о реалиях страны постепенно выходила в другие газеты, «Огонек», телевидение. А та, другая «Правда» столь же постепенно умирала.

После участия в Сахаровском конгрессе в Москве, посвященном Чернобыльской катастрофе, я вернулся в Киев. В серый, невразумительный город, дурно пахнущий возможностью тоталитарной реставрации. Кто-то из друзей принес местный философский журнал. Перелистал без желания читать и — внезапно увидел статью на очень близкую мне тему, о постчернобыльской «радиофобии», именно на эту тему говорил я, одинокий и осуждаемый коллегами-врачами на Сахаровском конгрессе. Ощущение — как у Робинзона Крузо. Неожиданный след человека на песке! Это была статья Наташи Паниной. Неизвестной мне Паниной.

Одиночество диктует свои экстраординарные поступки: я, антисоветчик и бывший з/к, послал письмо в журнал откровенно идеологического профиля. «Господи, — думал я тогда, — наконец, в этом городе у меня есть единомышленник!» Автор откликнулась своим письмом. Мы встретились, я еще раз, уже лично, высказал свою оценку статьи. Помню, мы курили на лестничной площадке между этажами, в двух метрах от нас молча стоял еще один человек. «Познакомьтесь, — сказала Наташа, — это мой муж Женя Головаха».

Так начиналась дружба. Нечастые встречи, более частые телефонные звонки. А затем — и прямое сотрудничество. Блестящие профессионалы-социологи и недавний з/к с дипломом врача-психиатра нашли общие темы и для кухонных разговоров, и для серьезных научных исследований.

Наташа и Женя постепенно ввели меня в ткань, в смысл серьезной социологической науки. Разумеется, я не стал профессионалом. Но работа рядом с ними, дискуссии и даже мелкие наши конфликты с американскими партнерами по исследованиям, позволили мне лучше понимать предмет моей ежедневной деятельности — социальную психиатрию. Удивительный тандем: Панина и Головаха.

Как потом я узнал, склонность работать в «медицинском поле» у Наташи не была случайной. Хорошо образованный психолог (увы, редкость тогда в Украине), она начинала свою деятельность именно в медицинских учреждениях. И очень трезво оценивала «предмет» наших исследований. Было у нас все не очень просто. Один из зарубежных партнеров вел себя не всегда корректно (это я смягчаю...), но Наташа продолжала, несмотря ни на что, вести собственную линию. Тогда, лишь тогда я понял: эта милая, улыбчивая, остроумная женщина — жесткий и уверенный профессионал. Настоящий профессионал.

...Совсем недавно мы все вместе обсуждали план книги. Совместной, нашей книги. Сумеем ли мы сделать ее без Наташи... Не уверен.

Николай Чурилов,
доктор социологических наук

Я был ей очень благодарен

В 1982 году по просьбе Киевского обкома партии в отделе социологии Института философии Украины была создана рабочая группа, перед которой стояла задача изучить социально-психологический климат на Чернобыльской АЭС и отношение сотрудников ЧАЭС к различным сторонам своей деятельности. Планировалось опросом охватить более 2,5 тыс. респондентов. Провести такую работу и в настоящее время, когда существуют хорошо работающие опросные сети интервьюеров, в одном населенном пункте — достаточно сложно. А в те времена, эта работа занимала годы, так как необходимо было подобрать необходимое количество интервьюеров, обучить их, провести вместе с ними несколько контрольных интервью и постоянно контролировать качество их работы. А если еще учесть, что вся эта работа осуществлялась на голом энтузиазме сотрудников отдела социологии, то желающих постоянно ездить в Припятъ было немного, а если говорить точнее, их просто не было. Вот тогда я и обратился с просьбой к Наташе Паниной составить мне компанию в поездке на ЧАЭС. К моему удивлению, Наташу уговаривать долго не пришлось, и мое предложение было с радостью принято.

Когда же я увидел, как Наташа работает с интервьюерами-добровольцами, то я понял, как мне повезло с таким помощником. Наташа подолгу и терпеливо объясняла нашим добровольным помощникам, как необходимо себя вести при контакте с опрашиваемыми, на какие моменты в этой беседе необходимо обращать особое внимание, как контролировать ход опроса и прочие детали, которые были очень важны при опросе. Если кто-то что-то не понимал, то это повторялось дважды и более. Никакой раздражительности и, тем более, высокомерия к этим людям со стороны Наташи не присутствовало. Несколько таких поездок

на ЧАЭС убедили меня в том, что Наташа является прекрасным методистом и организатором-исследователем. И поэтому, когда в 1988 году создавалось Украинское отделение ВЦИОМ, я предложил Наташе работать в этом отделении моим заместителем.

Четыре года совместной напряженной работы во ВЦИОМе дали прекрасные результаты. Впервые в Украине была сформирована хорошо организованная опросная сеть, на которой нами проводились самые разнообразные методические эксперименты, что дало возможность разработать четкие правила и подготовить самые подробные инструкции для наших интервьюеров (большинство из которых остаются неизменными и в настоящее время). Тот факт, что Центрально-Украинское отделение на протяжении 4 лет было одним из лучших в сети ВЦИОМа, огромная заслуга Наташи.

В начале 90-х годов, когда события развивались достаточно бурно, по настоянию Наташи мы провели ряд исследований, которые позволили оценить отношение рядовых жителей Украины и киевлян к происходящим в стране событиям. Собранная информация оперативно появлялась в информационных агентствах России и Украины. Её постоянное стремление познать что-то новое всегда превращалось в реализацию исследовательских проектов. Самым ярким примером может служить проект «Украинское общество», который функционирует уже на протяжении 14 лет.

Меня всегда поражала скрупулезность Наташи и ее способность обращать внимание на те мелкие детали, на которые порой большинство моих коллег (и я в том числе) не обращали внимания. И, как правило, Наташа была права. Часто эти детали оказывали довольно сильное влияние на процесс сбора информации и получение надежной и достоверной информации.

С Наташей работать было и приятно, и тяжело. Она была очень требовательна как к себе, так и к тем, кто с ней работал. Она прощала ошибки (кто их не допускает), но никогда не прощала недобросовестности и неряшества в работе. Я был ей очень благодарен за тех менеджеров, которые работали с ней в проектах — они все проходили прекрасную школу профессиональной подготовки.

Александр Кроник,
доктор психологических наук

Наташа была первой...

С Наташей я познакомился в Киеве весной 1979 года. Мой новый коллега по Институту философии АН УССР, в котором я только что начал работать, пригласил меня после работы в гости. По дороге мы зашли на Бессарабский рынок, хозяин что-то купил к столу, и вот мы в его квартире, на первом этаже. Знакомлюсь с его женой, Наташей — ненавязчиво приветливой, с Инночкой — дочерью-дошкольницей, и кажется, что бывал уже здесь не раз.

За ужином обсуждаем идею психологического возраста, которая и стала поводом надолго завязавшейся научной дружбы с хозяином дома, Женей Головахой, а Наташа неспешно рассказывает о своей работе в Институте геронтологии, где она занимается психологической подготовкой людей к статусу пенсионера. Попутно даются советы Инночке, увлеченной своими делами.

Так бывало часто. Я всегда удивлялся, как мы с Женей умудряемся что-то писать такими вечерами — между ужином втроем или вчетвером, обсуждением текущих новостей и бытовыми разговорами. И, тем не менее, именно в эти вечера мы с Женей создали новую концепцию психологического времени, а Наташа была первой, с кем мы обсуждали и проверяли на прочность идеи нашей будущей книги. Наташина обратная связь была ненавязчивой и ясной, а ее идея возрастно-ролевых ожиданий оказалась очень полезной для объяснения парадоксов самооценки возраста. Я всегда чувствовал, что для моего друга-соавтора главная ценность — это Наташа, а остальное — потом.

Все было удобно в их небольшой квартире, с небольшой кухней (местом наших разговоров о времени) и двумя проходными комнатами.

Летом 1983 года я переехал в Москву, но каждый раз, бывая в Киеве, приходил в гости к Жене и Наташе, где всегда чувствовал себя

уютно и осмысленно. Здесь, в дни Чернобыльской аварии, мы с Женей писали очередную статью (о конструктивной психологии), обсуждали ее, как всегда, с Наташей, а вечером первого мая наивно гуляли с нашими семьями по Крещатику...

Несколькими годами позже Наташа подготовила по моей просьбе отличную статью об индексе жизненной удовлетворенности в книгу «LifeLine и другие новые методы психологии жизненного пути». Наташиным индексом продолжают пользоваться многие психологи. А Биографический Клуб — так неформально назывался замечательный авторский коллектив этой книги — начался с наших первых вечерних разговоров в ее доме.

Инна Головаха,
кандидат филологических наук

Слово о Маме и Жизни

Наверное, писать о любимом человеке в прошедшем времени всегда сложно. Писать воспоминания о маме сложно вдвойне. Писать о моей Маме в прошедшем времени — невозможно. Она очень любила Жизнь, именно ее настоящее, поэтому прошедшее время кажется таким неуместным. Если бы я могла решать, я бы хотела думать о Маме только в настоящем, планировать на будущее, вспоминать чье-то чужое прошлое. К сожалению, право решать у меня отобрано, и мне остается только вспоминать, поэтому я хочу рассказать о том, как Мама умела ценить жизнь, радоваться ей, уважать право других на жизнь. Эти на первый взгляд простые качества недоступны большинству из нас. Мы проживаем настоящее, страдая по прошлому или грезя о будущем. А настоящее проходит мимо нас, наполненное повседневными заботами и проблемами, и плавно переходит в будущее, такое же безрадостное и проблематичное.

У мамы был редкий дар. Она очень любила и ценила жизнь. Она часто повторяла мне: «Я никогда не устаю от хорошей жизни». И при этом

она умела сделать свою жизнь (и жизнь всех, кто был небезразличен ей) хорошей. Хорошей была вся ее жизнь, не потому, что так было объективно, а потому что Маму радовали вещи, на которые люди нередко просто не обращают внимания: хорошая погода, красивый парк, интересный кроссворд, смешные слова в песне, модная одежда, обнадеживающая диета, голоса внуков, новые обои, интересная статья в газете. Эти мелочи, которые я упорно не замечала при жизни Мамы, сейчас напоминают о ней то безмерной болью, то светлой радостью. А плохого в жизни Мама просто не замечала, быстро забывала, не держала зла на неудобства, даже болезни воспринимая стойчески. Мама очень любила Жизнь и уважала право на Жизнь. Поэтому вдвойне больно, что эта высшая ценность была отнята у нее так рано. Поэтому глубоко в душе я верю, что Мама живет где-то рядом со мной, просто я не могу ее видеть, просто я не слышу ее, но она всегда рядом, ведь слово *смерть* совершенно с ней не соотносится. Мне хочется, чтобы Мама жила, пусть в этих воспоминаниях, пусть в воспоминаниях всех, кто ее знал, пусть в солнечных днях и парках Киева и Флориды, в смехе внуков, которых она очень любила, в идеях, которые подарила отечественной науке. Каждое воспоминание о Маме будет продолжением ее жизни. Я не буду вспоминать, как Мама работала, об этом говорят ее статьи и книги, об этом многие годы будут помнить студенты, учащиеся по ее учебнику, ученые, пользующиеся ее методиками, аспиранты, продолжающие ее дело. Я просто расскажу, как мы с ней жили в том мире, который называется семьей, и, может, мама станет понятнее и ближе всем, кто знал ее только как ученого и коллегу. Мне повезло больше других, я знала Маму-дочку, Маму-жену, Маму-маму, Маму-бабушку. Я знала Маму.

Мои родители всегда были нераздельным целым. С детства я храню образ двух беспечных, молодых, веселых людей, живущих рядом со мной в малюсенькой двухкомнатной хрущевке на Чоколовке, перед окнами которой был почти Чеховский Вишневы сад, и росли удивительные желтые цветы. Вот мы с бабушкой встречаем поезд из Москвы, я с нетерпением жду, сидя на маленьком деревянном стульчике. Раздаются два резких звонка. Это мои родители. С подарками и шоколадками из Москвы середины семидесятых. Или вот еще одно воспоминание, пожалуй, самое яркое: мой день рождения, точнее ночь перед ним. Мама всегда делала ее особенной. На маленький столик рядом с моей кроватью ночью родители выкладывали цветы и подарки, и я, проснувшись заранее, в темноте, нащупывала долгожданные сюрпризы, пытаюсь

отгадать: «Что же там, на столике?» А утром видела все, о чем мечтала. С тех пор я всегда люблю именно ночь перед днем рождения. Следующие будут без мамы, но я буду думать о тех детских, счастливых, когда, конечно долго ощупывая колесики от роликов, я умирала от желания понять, что же это за подарок? В моей детской памяти Маме и Папе всегда чуть больше двадцати пяти — мы катаемся на санках (все втроем) с малюсенькой горки под окнами нашего дома или кормим мандаринами наглых чаек с балкона гостиницы «Жемчужина» в Сочи, смеемся над школьными учителями, или сочиняем по очереди стихи и детективы на Крымском пляже. Это потом приходит осознание, что твои родители — известные ученые, занятые, серьезные, взрослые люди. А в детстве были только игры — много чудесных игр (маме всегда было искренне интересно играть со мной, а потом и с моими детьми) и много смеха, а еще были такие же молодые и веселые друзья родителей, курения на кухне и высылка меня в комнату. Как сейчас не хватает того, чтобы меня отослали в комнату, потому что дым — вреден. А тогда (в детстве) казалось, что именно сейчас, за закрытой дверью на кухне обсуждается самое важное. Смех Ады, Мамы или Папы казался таким интригующим. Что же происходит там, за закрытой дверью? А там были просто очень молодые Мама, Папа и Бабушка, и были нехождения на родительские собрания, и были выпрыгивания из окна спальни, когда бесцеремонная и любопытная учительница Фира Ефремовна решила навестить семью Головах без предупреждения, и было понимание того, как нелегко мне, домашнему ребенку, привыкнуть к нелепой реальности школы. В общем, — была хорошая семья и настоящий дом, где можно было спрятаться и посмеяться. Моя Мама обладала совершенно уникальным качеством — она умела шутить и смеяться, смеяться искренне и весело над собой и другими. Чем старше я становилась, тем с большим удивлением обнаруживала, что люди часто не имеют чувства юмора, удивлялась тому, как мало они смеются. Это приводило (и до сих пор приводит) меня в недоумение. Как же так?! Ведь с родителями мы всегда и много смеялись, и запретных тем не было. Как же мне не хватает этого нашего с Мамой смеха над всем и в первую очередь над самими собой. Мы так и просмеялись долгие, долгие годы над разнообразными, порой несуразными жизненными ситуациями, моими несостоявшимися ухажерами, Америкой и Украиной, школой и работой. Только на тему смерти Мама никогда не любила шутить и над шутками о смерти никогда не смеялась. Нередко я и сейчас ловлю себя на том, что мысленно

пересказываю маме, как глупо повел себя случайный прохожий, какую глупость сказал политик, как нелепо обернулась ситуация на работе, только в ответ не слышно веселого смеха. И я боюсь, что начну забывать его звучание, но точно знаю, что все наши веселые истории услышат мои дети, и в их смехе будет продолжение Маминой любви к жизни.

Все, что я умею и люблю делать, мой интеллектуальный потенциал, мои литературные пристрастия, мои профессиональные качества были сформированы моими родителями. В мещанском быту Чоколовки, среди славных, но недалеких соседей, крикливых, шумных учителей средней советской школы, в мире, где индийское кино и советская реальность формировали праздники и будни, именно родители стали для меня идеалом, к которому нужно было стремиться, игнорируя все остальное. Иначе, легко можно было потеряться. Многие мои сверстники так и потерялись, не потому что были плохими людьми, просто у них не было моего тыла. А я слушала «Войну и мир», сидя с поломанной рукой дома, потому что Мама очень любила читать вслух, мы прочитали всего Толстого и Горького, мы вместе смеялись над рассказами Зоценко и Чехова. Может, отчасти благодаря этим вечерам, я знаю, что такое хорошая литература. Все, что мы читали с мамой в детстве, запомнилось гораздо лучше, чем все, что нам читали пять лет на фил-факе. Да и писала стихи я в основном потому, что маме они искренне нравились, я любила их ей читать, она любила их слушать. Я никогда не видела родителей, просиживающих над работой, но всегда видела результат. Может быть, благодаря этим воспоминаниям, я стала заниматься наукой, ведь со стороны казалось, что красивые толстые книги рождаются чуть ли не сами по себе. Это потом пришло понимание того, как много и тяжело на самом деле работали Мама и Папа, чего стоили статьи и монографии, графики и таблицы. Но и потом, когда пришло осознание того, что значит труд ученого, родительский пример продолжал вдохновлять. Именно родители научили меня доводить начатую работу до конца и вовремя. Мама с Папой — удивительные люди, они все делают вовремя, они никогда никуда не опаздывают, они всегда выполняют взятые обязательства. Так я и росла с мыслью, что вовремя, значит, — правильно. Мама вообще всегда знала, как правильно поступать. Именно родителям я обязана пониманием того, что — хорошо и что — плохо в сложном мире искусства, литературы, науки. И, конечно, именно Маме я обязана пониманием того, что есть хорошо и плохо в самой жизни, именно она своим

примером обозначила для меня рамки понятия мораль. Мама была глубоко моральным человеком по природе своей, и это ожидание врожденной моральности от ближних помогло мне, человеку, снисходительному к собственным проступкам и поступкам других, определиться с тем, что в жизни важно, а что — второстепенно.

Мамина мораль была всегда недостижимой высотой, к которой я иногда стремилась, а иногда стремилась избежать, но всегда понимала, что именно она — то настоящее, на чем держатся человеческие отношения. Отчасти по природе своей, отчасти вопреки родительской высокой планке моральности, я на многое в жизни закрывала глаза, и за это меня любили, и вокруг меня вращались самые разные люди. Мама была в первую очередь человеком искренним и принципиальным, и за это ее любили только искренние и честные люди, и тянулись к ней люди с искренними чувствами и побуждениями. Меня всегда удивляло, что при своем сильном характере, принципиальности и врожденном чувстве справедливости, Мама всегда по-детски верила в людей и всегда искренне переживала, если ошибалась в них. Я никак не могла понять, почему она верила, что ученые будут следовать моральному кодексу, что журналисты не перевернут факты, что соседи изберут нормальное правление, что... Этих «что» было бесконечное множество, а потом — бесконечное множество разочарований. Мне всегда казалось, что проще — ничего от людей не ожидать, а потом приятно удивляться, если они оказывались способными на благородный поступок. Мама ожидала благородства как богоданного людям и готова была поощрять любые его проявления. Она могла без раздумий отдать последние деньги, поделиться едой и одеждой, если чувствовала, что человек нуждается в этом. Она кормила бездомных детей у Мак-Дональдса, давала двадцатигривневые купюры худеньким старушкам в переходах, страшно переживала, если слышала, что где-то люди страдают от голода, неудобств, войны. Мы часто спорили о войне, — для нее все войны были однозначно плохи, потому что ставилось под угрозу самое святое — человеческая жизнь.

Быть ребенком не всегда просто. Быть ребенком ученых — непросто вдвойне, быть ребенком психологов — очень непросто. Быть ребенком двух ученых-психологов было одновременно очень непросто и чрезвычайно интересно. Это — постоянная игра в прямом и переносном смысле слова. Сначала ты — подопытный и материал для исследования, а потом, сами того не осознавая, им становятся родители, а твоей задачей становится обыграть самых умных на свете людей, которые видят

тебя как сквозь рентген. Очень трудно обмануть и быть непойманным, трудно быть трудным подростком, трудно нарушать правила, трудно соответствовать и быть достойным. Быть взрослым после такого непростого детства — легко и приятно. Ты уже сам видишь людей насквозь, умеешь справляться с самыми сложными из них (ведь никто не может посоперничать с родителями), уже и Мама иногда прислушивается к твоему совету. Жаль только, что когда окончательно осознаешь, как легко и приятно быть взрослым ребенком, теряешь самое дорогое — Маму, а с ней и все то хорошее, чем могут наслаждаться взрослые дети. И вдруг ты просто Взрослый. Вот когда по-настоящему становится трудно. Когда можно съесть тысячу мороженных, не таясь проводить время, где и с кем захочешь, кидать бумажки от конфет за свой собственный диван, вдруг нет Мамы, которая могла бы все это запретить, хотя бы теоретически. Как когда-то в детстве, когда я сидела и кричала все громче и громче, ожидая, что кто-то мне, наконец, запретит кричать.

Мама и Папа так и остались единым целым в моем восприятии. Да и не только в моем. Войдя однажды в Институт социологии, я спросила дежурную, где Папин кабинет. «А они уже ушли! Сдали ключи от обеих комнат и ушли!» — уверенно затарахтела в ответ дежурная. — «За ручку взялись, и ушли!» Вначале я не поняла, почему о Папе она говорит во множественном числе, а когда поняла, очень долго смеялась сама, а потом с родителями. Теперь эти слова посторонней женщины стали одним из самых теплых воспоминаний последних лет. Я рада, что люди именно так воспринимали моих родителей, взявшимися за ручку, потому что именно так я сама помню их с детства. Именно такими я их помню всю мою юность и часть моей взрослой жизни, именно так я сама хожу со своим мужем, и надеюсь, что и мои дети будут ходить за руку со своими избранниками долгие годы, как их бабушка и дедушка.

Мое последнее воспоминание о Маме очень светлое. Она по-детски азартно сражается с внуками в настольную игру «Тотем», они кричат, спорят, выхватывая друг у друга деревянный тотем, Вика учит мою Маму выкрикивать по-американски: «Tati Won, Tati Won». Тати победила. Именно в этом беспечном танце победителя, который Мама танцует с детьми, она запомнится мне навсегда. Молодая, веселая, полная Жизни, которую она так любила и ценила, той Жизни, которую подарила мне, и которая продолжается в ее внуках, так похожих на нее внешне.

З ПУБЛІКАЦІЙ ЗМІ

ПРО Н. В. ПАНІНУ

Денис Жарких
(Телекритика, 30.09.2006,
<http://telekritika.kiev.ua/articles/150/0/7861/>)

Честность как стиль жизни

8 августа 2006 года за рабочим столом скончалась доктор социологических наук Наталья Викторовна Панина. Ее жизнь просто и без лишней помпезности укладывается в такое несовременное по сегодняшним временам понятие, как научный подвиг.

В начале 70-х выпускница факультета психологии МГУ Наталия Панина занялась проблемой социальной адаптации людей пожилого возраста в Институте геронтологии АМН. В 1985 году, несмотря на международное признание, она вынуждена была уволиться — не хотела вступать в партию, что было настоятельно рекомендовано ей как старшему научному сотруднику и ведущему социологу отдела социальной геронтологии, участвовавшему во многих международных исследовательских проектах под эгидой ЮНЕСКО и ВОЗ (Всемирной организации здоровья). Наталия Панина уже в те времена имела уникальную для Украины высокую квалификацию, но не могла найти работу на протяжении двух лет. Сегодня такое не редкость, а вот тогда, чтобы заслужить «волчий билет», нужно было сильно не понравиться партийным функционерам. После аварии на ЧАЭС Украине срочно нужны были специалисты по социальной адаптации, и Наталия Панина публикует статью «Легенда о радиофобии», обвиняя партийную власть и прислуживающих ей специалистов в клевете на миллионы граждан, которым в те времена ставился безграмотный и подлый диагноз «радиофобия» — патологический страх перед радиацией. По этой статье Панину находит Семен Глузман — психиатр, который отсидел долгие годы в лагерях для политзаключенных за экспертизу по делу выдающегося диссидента генерала Григоренко. Они проводят социологические исследования и публикуют ряд работ в Украине, России и США, посвященных положению дел в советской

психиатрии времен перестройки. Еще до обретения Украиной независимости Панина участвует в создании первой в Украине республиканской опросной сети, занимается отработкой методик измерения жизненной удовлетворенности и социального самочувствия, тревожности и толерантности, авторитаризма и аномической деморализованности населения. Во многом именно благодаря этой работе в Украине есть надежные и проверенные в многолетних исследованиях современные социологические методики, позволяющие понимать общество и адекватно объяснять причины и следствия социальных процессов.

В 1991 году Наталья Викторовна переходит в Институт социологии НАН Украины, где заведует отделом социальной диагностики. И снова ее цель — не обслуживание теперь уже новой власти, а исследование процессов, происходящих в обществе. Свою докторскую диссертацию «Образ жизни и психологическое состояние населения в условиях перехода от тоталитаризма к демократии» она защищает в 1993 году. В следующем году совместно со своим мужем, Евгением Головахой, она издает книжку «Социальное безумие. История, теория и современная практика». Именно здоровье общества, а не взаимоотношения с властью беспокоят Панину. И хотя ее работы имеют серьезный практический интерес для любого украинского политика, власть обращает внимание лишь на то, что ей льстит. Впрочем, данные социологического мониторинга, осуществляемого под руководством Н. Паниной в Институте социологии НАНУ, неоднократно оглашали с высочайших трибун и три Президента Украины, и лидеры ведущих политических партий. Оглашали избирательно, стыдливо умалчивая о тех результатах и выводах исследования, которые им были крайне неприятны. Наталья Панина в своих научных и публицистических работах пыталась объяснять политическим лидерам, что самыми важными, самыми ценными для них являются именно неприятные цифры и выводы. Специально для журналистов и политиков она подготовила и опубликовала пособие «Опросы общественного мнения», в котором сформулировала необходимые и простые для понимания правила обращения с социологической информацией. Эта книга неоднократно переиздавалась, но все еще, к сожалению, окончательно не достигла своей цели.

Работа Паниной никогда не была рассчитана на один день и легкие заработки. Она работает с размахом, фундаментально, дотошно, искренне, честно. Чего стоит только организация социального мониторинга украинского общества, которым руководствуется сегодня

каждый ученый для понимания национальных социальных процессов? А разработанный Паниной «Кодекс профессиональной этики социолога»? А учебник по технологии социологических исследований, который стал настольной книгой для каждого студента-социолога? И все это сделала хрупкая женщина за достаточно короткую, но яркую жизнь. Она не стремилась к дешевым эффектам, к продаже себя и своих данных, к показному успеху. Она методично создала социологическую науку в Украине, которой могли бы гордиться поколения новых украинских ученых и исследователей. Согласитесь, что в наше время это подвиг. Подвиг во имя людей, во имя науки, во имя всего лучшего, что есть в нас.

Валерий Зайцев
(Грани +, 03.11.2006)

Далекіе горизонты Наталі Паніной

8 августа Наталья Викторовна скончалась от сердечного приступа за рабочим столом. Когда-нибудь о ней будут писать книги: и серьезные академические монографии, и популярные — в серии «ЖЗЛ», и даже, вполне вероятно, исследовательские романы — ведь, как свидетельствует успех «Открытой книги» Каверина или «Зубра» Даниила Гранина, драма научного поиска может увлекать ничуть не меньше приключенческого романа. А напряженного драматизма в жизни Натальи Паниной было предостаточно. Еще студенткой она конфликтовала с корифеями советской науки. Причем, речь шла о методике разграничения нормы и патологии при заболевании шизофренией. В годы карательной психиатрии — вопрос не просто болезненный. Вскоре после аварии на Чернобыльской АЭС Панина опубликовала статью «Легенда о радиофобии», обвиняя власть и ее «научную» службу, отмахивающихся изуверским диагнозом «радиофобия» от миллионов встревоженных людей, только по «вражьи

голосам» узнающих крупницы правды о страшных последствиях катастрофы. В 1991-ом Наталья Викторовна возглавила отдел социальной диагностики в Институте социологии НАН Украины, где и проработала до последнего дня. А уже через 2 года защитила докторскую диссертацию по теме, актуальной для нашей страны до сих пор — «Образ жизни и психологическое состояние населения в условиях перехода от тоталитаризма к демократии». Она уже тогда отмечала многие тревожные тенденции, зарождающиеся в украинском обществе, однако политики всех рангов (в том числе три президента страны) охотно, но крайне выборочно использовали результаты исследований Паниной, предпочитая только милые сердцу показатели и не вызывающие раздражения выводы. Хотя сама доктор Панина всегда подчеркивала, что именно неприятные, тревожные данные и должны, прежде всего, обращать на себя внимание — как симптомы опасных заболеваний, лечить которые гораздо проще на ранних стадиях. Но в украинской социологии наступали смутные времена. Понятие «социологи по вызову» прочно вошло в политический лексикон.

Для того чтобы не участвовать во всем этом, необходимы были и подлинная, а не декларативная порядочность, и немалое мужество, и устойчивость к соблазнам. А соблазны возникали не единожды. Особенно после 2000 года, когда социологические мэтры размежевались на тех, кто сделал ставку на поддержку власти, и тех, кто отдал предпочтение платежеспособной оппозиции. Ученого действительно с мировым именем Наталью Панину были бы счастливы принять в любом лагере. Игнорируя «прельстительные увещания», Наталья Викторовна продолжала работать. «Ее работы оказывают неоценимую помощь не только специалистам, но всем, кого интересуют и волнуют социальные процессы, происходящие в современной Украине», — написал о Паниной легендарный Юрий Левада. Серьезные исследования, организация социального мониторинга украинского общества, десятки статей, опубликованных в Украине и за рубежом, несколько книг (в том числе незаменимый для студентов-социологов учебник по технологии социологических исследований). Наконец, именно ей доверили разработку Кодекса профессиональной этики социолога. Хотя с профессиональной этикой в отечественной социологии категорически не ладилось. Осенью 2004 г. давно назревавший нарыв лопнул. Экзит-полл 2004-го вконец рассорил мэтров, всегда до того находивших между собой компромиссы. На пресс-конференциях они в унисон

обвиняли друг друга в бездарности и продажности. Выступление Натальи Паниной прозвучало едва ли не единственным трезвым голосом. В статье «Экзит-полл в Украине 2004 года: социология или политика?» Наталья Викторовна с академической деликатностью и столь же академической точностью проанализировала кризис, четко разделив проблемы методологической неряшливости и политической ангажированности всех участников конфликта: и «консорциума», и «анти-консорциума», и «анти-анти-консорциума»: «Была ли заинтересованность у кого-либо из участников в качестве социологической информации? Как я уже говорила, когда социолог выходит на политическую сцену, он становится заложником политических правил игры», — писала Панина. И констатировала: «Проблематика называется не «социология и политика», а «политика и политика; и еще раз политика». Она оставалась одним из немногих украинских ученых, кто имел право и на этот суровый анализ, и на нелицеприятные выводы. Теперь ее не стало. Можно только приветствовать решение Ученого совета Института социологии НАНУ о присвоении Институту имени Наталии Паниной. Это решение поддержали многие замечательные ученые — и отечественные, и зарубежные. Список фамилий впечатляет: директор Института социологии венгерской Академии Наук Пал Тамаш, легендарные российские социологи Юрий Левада и Татьяна Заславская, Владимир Ядов и Леокадия Дробижева, профессор Кембриджского университета Дэвид Лейн и руководитель «Европейского социального исследования» Роджер Джоуэл, всемирно известные специалисты в области эпидемиологических исследований Эвелин Бромет (США) и Йохан Хавенаар (Голландия), известные украинские социологи Сергей Макеев, Наталия Костенко, Юрий Яковенко, Николай Чурилов, Ольга Куценко, Николай Шульга, Борис Нагорный, Виктор Городяненко, Елена Злобина, Павел Кутуев и многие другие деятели науки, для которых это имя навсегда останется символом чести, достоинства и профессионализма. Поддерживая решение Ученого совета Института социологии НАНУ, Мирослав Попович писал: «Работа Паниной отнюдь не ограничена прикладными сферами. Она всегда умела видеть далекие горизонты». В этом-то все и дело. Даже не в справедливости, а в надежде. Надежде, что положения разработанного Натальей Викторовной Кодекса станут нормами, нарушать которые стыдно. Надеждой на то, что будет преодолен столь мучительный кризис — не социологической науки в Украине, а всего

українського общества, к пульсу которого так честно и чутко прислушивалась доктор социологии Наталья Панина.

Александр Рожен

(Зеркало недели, №42, 4—10 ноября 2006)

Спор хорошего с лучшим

Вроде бы канул в небытие тот странный мир, в котором нельзя было выносить сор из избы, писать о плохом и травмирующем. Народ при социализме должен был учиться только на хороших примерах, поэтому с экранов на нас глядели только счастливые и очень положительные герои, газеты не сообщали о крушениях и катастрофах, а в романах писателей драматургия строилась не на каких-то страстях, убийствах и прочей «достоевщине», а на умильном споре хорошего с лучшим. «Украинский профиль на европейском фоне» — с таким докладом на международном семинаре в Киеве должна была выступить Наталья Панина. Она собиралась рассказать об особенностях развития демократии в Украине. Однако не суждено было — инфаркт унес известного украинского ученого. Ее доклад пришлось зачитать коллегам. Наталью Викторовну называли совестью украинской социологии. Неудивительно, что она организовала и возглавила комиссию по профессиональной этике на этом направлении науки в стране. Человеку с повышенным чувством совестливости всегда тяжело, а в нашем обществе особенно. Сначала удар натыкаешь по ее сердцу нанесли партийные товарищи, которые еще в советские годы не могли простить ей — подающему надежды ученому — упорного нежелания вступать в партию. Второй, не менее сильный удар достался ей уже во время независимости — в 2004 году, когда, протестуя против действий коллег, превративших социологические исследования в разменную монету в предвыборной игре, Н. Панина демонстративно ушла с поста председателя комиссии по этике. Такие поступки в «научно-уголовном мире» здоровья не добавляют... С описанием драматической ситуации в нашем обществе, опираясь на данные социологических

исследований, собиралась выступить на этом семинаре Наталья Панина. Из ее доклада должен был вырисоваться украинский профиль на европейском фоне. Вот строчки из этой работы: «Со времени провозглашения независимости население Украины вынужденно живет в условиях отсутствия общих представлений о том, что такое хорошо и что такое плохо, что в этом обществе поощряется, что осуждается и что карается. Возник феномен «аморального большинства», когда большая часть населения считает большинство сограждан лишенным этических принципов — честности, порядочности, достоинства. Именно потому, что жить в условиях постоянного ощущения массовой аморальности нестерпимо для большинства людей, состояние аномии не может продолжаться в обществе как угодно долго». Что ж, хотя бы суровые слова приговора дают надежду.

Леонід Фінберг

(Критика, №7—8, 2003 р.)

Наталія Паніна

Смерть забирає всіх, найкращих — завжди невчасно. Доктор соціології Наталія Паніна пішла з життя в розквіті творчих сил і можливостей. Втім, пішла, залишивши нам величезний науковий доробок. Вона вмiла працювати несамоовито, ми не встигали прочитувати її новi книги, статтi, iнтерв'ю. Упродовж багатьох рокiв завдяки її працям — часто написаним спiльно з чоловiком Євгеном Головахою — ми стежили за пульсом життя в країні, i хоч би про якi суспiльні явища йшлося — про соціальне самопочуття населення, про його ставлення до якихось владних експериментiв i мiру його довіри до державних iнституцiй, про суспiльну мiфологiю i сприйняття світоглядних цiнностей та iдеологiй, про мiжнацiональнi та мiжконфесiйнi взаємини, про геополітичнi вибори громадян, — завжди можна було бути певним, що висновок диктують дані соціального моніторингу, а не політичне замовлення. Нi в кого не виникало навіть i гадки про можливiсть кон'юнктурних пересмикувань у її твердженнях: iстина понад усе, iстина без компромiсiв.

Найкращі соціологічні підручники, за якими навчаються методикам проведення досліджень соціологи новітньої генерації — теж спадщина Наталії Паніної. Вона брала участь у десятках дослідницьких проєктів, численних конференціях та семінарах, і всі учасники знали: її роботи завжди новаторські, її виступи завжди глибокі й обґрунтовані. Опис усього її доробку, дуже потрібного тим, хто прагне зрозуміти суспільство, в якому живе, був би величезний — навіть не віриться, що це зробила одна людина.

Всі, хто знав особисто родину Наталії Паніної та Євгена Головахи, відчували тепло їхніх взаємин і гостинність їхнього дому, де виростала талановита донька, де в останні роки радо розповідали про успіхи онуків. Раптова смерть — умиць, за лічені хвилини — обірвала родинне щастя й амбітні професійні задуми. В дощовий серпневий день ми прощалися з Наталією Паніною, розуміючи, що вже ніколи не почуємо її доброзичливий теплий голос. Проте з людьми, які залишили за собою слід, ми спілкуємося, звертаючися до того набутку, яким вони нас збагатили, і до власних спогадів про них. Наталія Паніна вже серед тих людей.

Наталія Демина

(ПОЛИТ. РУ, 04.12.2006, <http://www.polit.ru/science/2006/12/04/golovah.html>)

В соціології закончилось время бурь и натиска. Интервью с украинским социологом Евгением Головахой

В то время как политическая жизнь Украины является постоянным сюжетом для повседневных репортажей, узнать о том, каковы взаимоотношения научных сообществ на Украине и в России, не так просто. На вопросы Наталии Деминой, касающиеся отличий украинской социологии от

российской, ответил доктор философских наук, заместитель директора и зав. отделом социально-политических процессов Института социологии Национальной академии наук Украины, главный редактор журнала «Социология: теория, методы, маркетинг» Евгений Иванович Головаха. Недавно он потерял жену. Доктор социологических наук, профессор Наталья Викторовна Паніна (см. ее статью «Факторы национальной идентичности, толерантности, ксенофобии и антисемитизма в современной Украине» на Полит.ру) скоропостижно скончалась за своим рабочим столом 8 августа 2006 г. в возрасте 56 лет. Эта потеря — не только большая утрата лично для Е. И., но и для всей украинской и российской социологии. Теперь Головаха принимает самое активное участие в том, чтобы имя и дело его жены, прекрасного человека и ученого, не были забыты.

Пара Н. В. Паніна и Е. И. Головаха были неразлучны — пример счастливого брака, встречи двух «половинок». Они удачно дополняли друг друга не только в жизни, но и в науке. Евгений Иванович рассказывает об их отношениях так:

— Моя дочь пришла в институт и спросила у вахтера: «А Евгений Иванович на месте?» — «Нет, — ответила вахтер. — Они взялись за руки и ушли». Можете себе представить? Дочь не могла понять, кто это «они». Она вообще сначала подумала, что вахтер — сумасшедшая. Нас часто воспринимали как единое целое. Мы как-то спорили с сотрудницей нашего отдела Екатериной Иващенко. Я считаю, что все лучшее в мужчине создает женщина. Катя же придерживается теории Пигмалиона, что мужчина в творческих муках создает из заурядной женщины Галатею. Думаю, что как один из возможных правопреемников Пигмалиона, прав я: мораль и творческий дух мужчины определяются нравственной силой женщины, которая его выбирает, и когда любимая женщина уходит — либо в сторону, либо навсегда — она забирает с собой все лучшее, что в нем было.

— *Она вам сверху будет помогать...*

— Я буду помогать ей здесь! Там наверху свои порядки, а здесь будут мои! Я помогу ей обрести необходимые атрибуты бессмертия здесь, внизу, а сверху пусть решают сами, увидим. Если и существует мир, в котором праведникам уготован рай, а грешникам, как всегда, — гораздо более теплое место, только ей по силам в очередной раз выгнать меня оттуда, где я обязан пребывать без ее всестороннего возвышающего влияния.

— **В биографии Натальи Паніной я прочла, что она занимала первые места на городских и краевых школьных олимпиадах по математике, физике и биологии. Почему же она избрала путь психологии, а не точных наук?**

— Я могу вам точно сказать, она была в некотором сомнении, выбирала между точными и гуманитарными науками, но нашла золотую середину в психологии, потому что в ней необходимы и гуманитарные знания, и точные. Она не могла выбрать что-то одно и выбрала ту науку, где точные и гуманитарные знания стремятся к воссоединению — правда, этот союз редко бывает счастливым.

— ***Вас также тянет на использование точных методов в социологии или привлекает скорее гуманитарная сторона?***

— Я не раз прибегал к использованию точных методов. Нельзя сказать, что я их игнорирую, но пытаюсь по мере своих скромных сил и теоретизировать. Однако я считаю, что теоретизирование без верификации или фальсификации, по большому счету, пустое занятие, хотя с уважением отношусь к тем боговдохновенным мыслителям, которые умело нанизывают слова на «шампур социальной мысли». Помните, у О'Генри: человек, который может лучше всех украсть поросенка, он тоже гений. Можно лучше всех в мире нанизывать слова, и тем самым заслужить уважение, но, по мне, знание должно быть еще и таким, чтобы можно было не просто вдохновенно говорить о социальных процессах, но и прогнозировать эти процессы, а без использования точных методов это невозможно.

— ***Какие качества Н. Паниной как ученого вы бы могли подчеркнуть?***

— Во-первых, у нее была логика, превосходящая пресловутую мужскую, поэтому, когда она говорила, мужчины открывали рты, слушали и не возражали. Во-вторых, у нее была абсолютная беспристрастность и объективность. К ней даже подойти с предложением, противоречащим Кодексу профессиональной этики, который она сама написала, было невозможно. В-третьих, её отличала невероятная последовательность и систематичность в работе. Она, в отличие от меня, никогда не бросала начатое. Я много направлений открывал, что-то сделаю и брошу, а она, если за что-то бралась... В 1992 г. она провела апробацию социологического мониторинга социальных изменений в украинском обществе и до 2006 года железной рукой вела его так, что все поразились. Профессор Кембриджского университета Дэвид Лейн, польские социологи говорили мне, что никогда не видели такой тщательности и требовательности в работе по оформлению результатов мониторинговых исследований. Те книги, которые она готовила, написаны методично, четко, ясно. Столь же четкой была ее работа над организацией и проведением мониторинга толерантности, построенном на адаптированной

методике Богардуса. В 1989 году она адаптировала шкалу Богардуса, а не просто перевела вопросник на русский и украинский языки. Перед этим Н. В. Панина прочитала все работы Богардуса. В нашей последней статье описано, почему пришлось поменять формулировки Богардуса, люди просто отказывались отвечать на неадаптированные к нашим социальным реалиям вопросы. В-четвертых, Наталья Панина была настоящим творцом, у нее было много интересных идей, иногда я соглашался, иногда нет, мы порой спорили до скандалов, некоторые идеи оставались нереализованными, т. к. требовали нечеловеческих усилий. Однако то, что она начинала, она доводила до идеального результата, была перфекционистом. У нее наступали иногда кризисы по другим причинам... И вы знаете, что было главным поводом? Когда ты чувствуешь, что твоей работой, выполненной на самом высоком уровне, честно и добросовестно, пренебрегают, а политики и журналисты пользуются какой-то грязью, недостоверными данными, и на них строят свои выводы. Когда у тебя все отмеряно, проверено, апробировано и это действительно факты, а журналисты, политические аналитики и даже социологи пользуются какими-то случайными данными, отбросами, исследованиями, которые проводят абсолютно ненадежные фирмы, это её травмировало больше всего. Наталья Викторовна даже подготовила специальную брошюру для журналистов и политиков с советами, как разобраться в результатах тех или иных социологических опросов. Она взяла американский текст, перевела его, проанализировала, написала к нему большой собственный комментарий, и потом упорно и терпеливо внедряла в сознание прессы эти методические советы. Что-то журналисты стали учитывать, однако сформировать у политиков и журналистов целостную психологию адекватного потребителя социологической информации ей не удалось. Я думаю, что это задача будущих поколений.

— ***Не могли бы вы рассказать о том конфликте, в результате которого она была вынуждена уйти с поста председателя комиссии по этике Социологической ассоциации Украины. Что же случилось?***

— Очень просто. Социологическое сообщество Украины раскололось. Во время президентских выборов 2004 г. социологи вовлеклись в деятельность разных политических сил, обвинили друг друга: одни в фальсификации, другие в методическом невежестве. И стали писать друг на друга письма, обвинять, что эти — ангажированы, а эти — невежды. Производственные конфликты перешли на личные отношения,

дальнейшее пребывание этих групп в одной ассоциации стало невозможным, поэтому председатель Социологической ассоциации подал в отставку, Наталию Викторовну стали забрасывать письмами, которые она считала абсолютно неконструктивными, и вместо того, чтобы разбирать все это, она подала в отставку, и обезглавленная ассоциация не теоретически, а практически прекратила свое существование. Надеюсь, что во имя памяти Н. В. они теперь помирятся.

— *Какие принципы объединения? Каждый понял, что в чем-то ошибался?*

— Нет, ничего они не поняли. Каждый считает себя правым. Катарсиса нет.

— *Есть ли объективная версия, кто же тогда был прав в прогнозах и подсчете голосов?*

— Наталия Панина была права. Почитайте на сайте www.fom.ru ее анализ предвыборных экзит-поллов на Украине. В России бытуют разговоры, что, допустим, у ФОМа и Левада-центра бывают разные результаты опросов по важным политическим вопросам, т. к. они поддерживают разные политические силы, но такого резкого конфликта, к счастью, нет. Он у вас не перенесся на личности; занимая разные политические позиции, социологи сохранили уважение друг к другу как профессионалам. Противоречия, конечно, остаются, но исследователи не довели их до личных конфликтов. Мне больше, конечно, симпатична позиция Ю. Левады и его единомышленников (интервью было записано накануне известия о смерти Ю. Л.). У Н. Паниной была интересная гипотеза, что разница в результатах опросов разных фондов может объясняться разницей в истории формирования опросных сетей. Я вам объясню, в чем была её логика. Она считала, что социологические центры нанимают супервайзеров той же политической ориентации, что и сам центр. А супервайзер, в свою очередь, нанимает интервьюеров, которые по большей части придерживаются его политической позиции. Я не сомневаюсь, что это в какой-то мере на самом деле так. А уже интервьюеры часто навязывают свои политические суждения людям, многие люди конформны и готовы отвечать так, как понравится интервьюеру. Вы же знаете, что испытуемый пытается угадать гипотезу экспериментатора и пытается действовать не вопреки, а так, чтобы ему помочь, это очень известный феномен. Я думаю, что этот феномен срабатывает и здесь: если супервайзер

очень хочет, чтобы победил Ющенко или Янукович, то респонденты чаще отвечают «За Ющенко» или «За Януковича». Наталия Викторовна, конечно, считала, что это лишь гипотеза и ее надо проверить. У нее была интересная идея по верификации этой гипотезы: поделить одну и ту же выборку между различными социологическими центрами с разными политическими позициями, с разными интервьюерами и сравнить, различаются ли результаты? Если бы они этот эксперимент провели, то все вопросы отпали бы сразу.

— *А почему эту идею не удалось провести в жизнь?*

— Все социологические центры отказались, не согласились поменять местами интервьюеров. Это был бы интереснейший научный эксперимент. В своей статье Н. В. написала четко: «Когда социолог выходит на политическую сцену, он становится заложником политическому „правил игры“, не может противостоять сильному политическому вмешательству. И здесь «проблематика называется не «социология и политика», а «политика и политика; и еще раз политика».

— *Что же делать избирателям, которые смотрят на результаты опроса того или иного фонда? Получается, что нет более-менее объективного результата и нужно самому анализировать данные, сопоставляя выводы тех или иных фондов, точно также как мы сейчас не верим новостям, звучащим на государственных телеканалах, лезем в Интернет, читаем разные источники информации...*

— Не все так плохо. Когда нет сильного политического давления — все фонды дают примерно одинаковые результаты, и этим результатам можно доверять.

— *Наталия Викторовна писала на русском или украинском языке?*

— На русском языке, это был ее родной язык. Она вообще россиянка, родилась и жила в Сочи, училась в Москве. Это я привез ее в Киев, ей на горе. Наташе довольно трудно было адаптироваться к украинскому социуму, но она честно делала свое дело, изучала именно это общество, работала именно для этого общества, и сделала для него, я считаю, больше, чем любой другой социолог в Украине, включая пишущих исключительно на украинском языке. И я думаю, что она вполне заслужила, чтобы её помнили всегда. Сейчас я готовлю пятитомник ее трудов, с 2007 года будет вручаться золотая медаль с премией имени Наталии Паниной для лучшего молодого социолога года, также надеюсь,

что Институт социологии НАНУ будет отныне носить ее имя, по крайней мере, Ученый совет института единогласно принял такое решение. Но имена госучреждениям присваивает Кабинет Министров, а мнение ученых для государственных мужей — это лишь один из возможных критериев истины.

РІШЕННЯ ВЧЕНОЇ РАДИ ІНСТИТУТУ СОЦІОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ ПРО НАДАННЯ ІНСТИТУТУ ІМЕНІ Н. В. ПАНІНОЇ

22 вересня 2006 року Вчена рада Інституту соціології НАНУ, враховуючи видатний внесок Наталії Паніної у розвиток вітчизняної академічної соціологічної науки, одногосно вирішила надати Інституту соціології НАНУ ім'я Н. В. Паніної та звернутися до Президії НАНУ з відповідним клопотанням про затвердження нової офіційної назви Інституту.

Ініціював обговорення питання про надання Інституту соціології НАНУ імені Н. В. Паніної зав. відділу соціальних структур, доктор соціологічних наук С. О. Макеєв. Його пропозицію у своїх виступах підтримали члени вченої ради: О. Г. Злобіна, зав. відділу соціальної психології, доктор соціологічних наук; Н. В. Костенко, головний науковий співробітник, доктор соціологічних наук; М. М. Чурилов, провідний науковий співробітник, доктор соціологічних наук; О. Г. Стегній, провідний науковий співробітник, доктор соціологічних наук.

Виступ на Вченій Раді професора С. О. Макеєва

Уход человека, с которым знаком и с которым проработал на одном, так сказать, поприще много лет, открывает перед нами ретроспективу — весь тот путь, сообща и, вместе с тем, порознь пройденный. Многое начинает видеться по-другому, иначе: будто внезапно осела пыль, поднятая на нашей жизненной дороге, а петли и извивы этой дороги будто намеренно выпрямляются в линию, выходящую в некий исходный горизонт нашей жизни и нашей работы.

Наташа была наиболее, быть может, общественным человеком из всех нас. Не в смысле — публичным, вовсе нет. Но, главным образом, радеющим о сообществе и работающим преимущественно на него — на малое социологическое в рамках академического института и на большое сообщество, т. е. объединенных в ассоциацию преподавателей вузов и сотрудников исследовательских организаций. Я имею в виду здесь три конкретные вещи. Во-первых, никто так последовательно, а лично в моем случае, еще и деликатно, не укрощал вольницу социологического воображения настойчивым напоминанием о том, что оно (социологическое воображение) ничего не стоит без связи с надежно установленными и корректно интерпретируемыми эмпирическими данными, что оно неминуемо вырождается в социологические фантазии, в пустой разговор о будто бы социальной реальности без валидной соотнесенности с устойчивыми и воспроизводимыми фактами. Вряд ли случайно, что сегодня мы имеем не меньше десятка учебных пособий по социологии, и все еще единственное о том, как организовать и провести опрос — подготовленное Наташей.

Во-вторых. Как мы теперь понимаем, институт немислим в качестве некоей суммы отделов, получаемых ими результатов, совокупности изданных книг и статей, или же, наконец, административного здания и крыши над головой. Тут не спасает даже единая научно-исследовательская тема, поскольку желателен и необходим «купол» — то общее дело, которое представляло бы нас, говорило бы за нас и оправдывало бы нас всех вместе. Таким общим делом стал наш мониторинг настроений и мнений населения страны, сконструированный совместно

Наталія Вікторівна Паніна...

с Женей Головахой в начале 90-х годов и поддерживаемый впоследствии главным образом ею самою. Сегодня он и наша (в смысле института) визитная карточка и то, что отличает нас от большинства, если не всех, академических институтов обществоведческого цикла.

В-третьих, именно Наташе, в силу ее профессиональных и человеческих качеств мы доверили создание кодекса чести нашего ремесла. Не свода рецептов, позволяющих добиться государственного признания, в виде медали за заслуги, представьте себе, какой-нибудь третьей степени или ордена, спаси и сохрани нас всех от этого, мудрости 5-й степени. Но кодекса правил, позволяющих производить профессиональные репутации, то есть того, без чего наша деятельность никак не возводится в статус, как говаривал классик нашей дисциплины, призвания.

У нас сегодня не траурный митинг, но легитимное собрание по принятию решений. И потому я вношу предложение инициировать процедуру присвоения нашему институту имени Наталии Паниной. И на естественный вопрос: «По праву ли?», у меня есть еще два утвердительных ответа. Да, по праву первой ушедшей из поколения, возводившего и возводящего наш институт, тех, без кого академический проект по имени «социология» не мог бы состояться. Да, по нашему с вами, для нас естественному, но для чиновников весьма спорному, праву именовать и номинировать.

ЛИСТИ ПІДТРИМКИ РІШЕННЯ ВЧЕНОЇ РАДИ

Рішення Вченої ради Інституту соціології НАНУ було підтримано вітчизняною та світовою науковою спільнотою.

Зокрема були отримані наступні листи на підтримку надання імені Н. В. Паніної Інституту соціології НАНУ.

**Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
Факультет соціології та психології**

Україна, 01033, Київ, Володимирська, 64

До Президії НАН України

Вчена рада факультету соціології та психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка підтримує пропозицію Вченої ради Інституту соціології НАН України про присвоєння Інституту соціології НАН України імені Паніної Наталі Вікторівни.

Витяг з протоколу Вченої ради факультету соціології та психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка додається.

*Декан факультету
професор Євтух В. Б.*

Витяг із протоколу №2 засідання Вченої ради факультету соціології та психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

від 27 жовтня 2006 р.
Всього членів Вченої ради — 23
Присутніх членів Вченої ради — 20

Слухали: Про підтримку пропозиції Вченої ради Інституту соціології НАН України присвоїти Інституту соціології НАН України ім'я Паніної Наталі Вікторівни.

Виступили: Завідувач кафедри галузевої соціології проф. **Яковенко Ю. І.** сказав, що Вчена рада Інституту соціології НАН України на своєму засіданні прийняла рішення просити Президію НАН України присвоїти Інституту соціології НАН України ім'я доктора соціологічних наук Паніної Наталі Вікторівни. Доктор Паніна Н. В. є відомим не тільки в Україні, але й у світі, вченим, працювала в Інституті соціології НАН України із дня його створення, довгий час очолювала в інституті відділ, була ініціатором та керівником великої кількості наукових проєктів, трагічно померла від серцевого нападу у серпні 2006 р. Проф. Яковенко Ю. І. запропонував підтримати ініціативу Інституту соціології НАН України присвоїти Інституту соціології НАН України ім'я Паніної Н. В.

Декан факультету проф. **Євтух В. Б.** сказав, що знав Паніну Н. В. багато років і вважає її одним з найбільш плідних соціологів сучасної доби в Україні. Паніна Н. В. активно співпрацювала з викладачами та науковцями факультету, була членом спеціалізованої вченої ради із захисту докторських дисертацій у Київському університеті імені Тараса Шевченка. Проф. Євтух В. Б. запропонував підтримати ініціативу Інституту соціології НАН України про присвоєння Інституту соціології НАН України імені Паніної Н. В.

В. о. завідувача кафедри методології та методів соціологічних досліджень доц. **Горбачик А. П.** сказав, що активно та плідно співпрацював із Паніною Н. В. протягом більше ніж 15 років. Він також зазначив, що, крім наукової діяльності, Паніна Н. В. активно займалася і викладанням, зокрема у Вищій школі соціології при Інституті соціології НАН України. Написаний Паніною Н. В. підручник «Технологія соціологічного дослідження» активно використовується у викладанні на факультеті

соціології та психології. Доц. Горбачик А. П. запропонував підтримати ініціативу Інституту соціології НАН України про присвоєння Інституту соціології НАН України імені Паніної Н. В.

Голова Вченої ради проф. **Євтух В. Б.** поставив на відкрите голосування пропозицію підтримати ініціативу Інституту соціології НАН України про присвоєння Інституту соціології НАН України імені Паніної Наталі Вікторівни.

Результати відкритого голосування:

«За» — 20, «проти» — немає, «утримався» — немає.

Ухвалили: Підтримати ініціативу Інституту соціології НАН України про присвоєння Інституту соціології НАН України імені Паніної Наталі Вікторівни.

*Голова Вченої ради проф. Євтух В. Б.
Учений секретар доц. Кириленко Т. С.*

**Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна
Соціологічний факультет**

До Президії Національної академії наук України на підтримку рішення Вченої ради Інституту соціології НАН України щодо присвоєння Інституту соціології ім'я Наталії Паніної

За роки незалежності України соціологія набула суттєвого розвитку завдяки зусиллям науковців, які прагнули та прагнуть розвинути інструменти соціологічного пізнання суспільства до їх найкращих зразків. Проте і до сього часу соціологія мусить вести боротьбу за суспільне признание як наука, що орієнтується на етику та методи наукової професійної діяльності. Саме розвитку такої Науки присвятила свою творчу біографію Наталія Вікторівна Паніна, ставши, по суті, місіонером Соціології. Її ухід із життя є великою втратою для соціології, бо саме Наталія Вікторівна своєю принциповою та високопрофесійною позицією задавала «планку» якості наукової діяльності та професійних стосунків науковців. Її книги, підручники, статті вже стали класикою української соціології; вивчаючи їх, студенти соціологічних

факультетів українських університетів набувають професійного знання та прагнення пояснювати суспільні проблеми соціологічними методами і сприяти їх розв'язанню.

Не можемо не підкреслити, що саме завдяки зусиллям Н. В. Паніної в Україні уперше з 1994 р. був реалізований проект щорічного моніторингу українського суспільства, здобутком якого стала унікальна емпірична база даних, яку використовують у науково-аналітичній та викладацькій діяльності усі соціологи України. Високі стандарти методології емпіричних досліджень, які було закладено Наталією Вікторівною, повинні залишатись професійним орієнтиром для наукової діяльності соціологів.

Спираючись на викладене вище, вважаємо необхідним підтримати рішення Вченої ради Інституту соціології Національної Академії наук України стосовно присвоєння Інституту соціології благородного імені Наталії Вікторівни Паніної.

Рішення прийнято на засіданні Вченої ради соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, протокол № 9 від 31 жовтня 2006 р.

*Декан соціологічного факультету,
професор В. М. Ніколаєвський*

Львівський національний університет імені Івана Франка

79000, м. Львів, вул. Університетська, 1

Президії Національної академії Наук України

У серпні цього року пішла з життя видатний український соціолог Наталія Вікторівна Паніна. Н. В. Паніна була провідною українською дослідницею, яка дала поштовх для розвитку таких важливих ділянок соціологічної науки, як етносоціологія з фокусом на питаннях міжнародної толерантності, проблеми соціальної адаптації та трансформації суспільства, формування політичної культури та інших. Вона була основним розробником методики проведення щорічного соціологічного моніторингу соціальних змін в українському

суспільстві (1994—2005), а з 2004 року зробила свій вагомий внесок у методологічне забезпечення української частини Європейського соціального дослідження, значення яких для України та вітчизняної соціології важко переоцінити. Всі дослідження, які виконувалися під керівництвом Наталії Вікторівни, стали дзеркалом, у якому відобразилися найнагальніші проблеми сучасного українського суспільства. Вони становлять невичерпне джерело для отримання систематизованої соціологічної інформації для написання дисертаційних праць, наукових монографій, аналітичних звітів для представників влади та широкої громадськості. Наталія Вікторівна змогла побудувати соціологічні дослідження в Україні, що відповідають найвищим світовим стандартам. Дослідниця перебувала у постійному науковому діалозі зі своїми закордонними колегами, брала участь у спільних проектах Інститутів соціології Російської, Польської та Угорської Академій Наук, провідних британських і американських університетів, дослідницьких інститутів Нідерландів, Німеччини, Словаччини, Франції, Швейцарії.

Наталія Вікторівна Паніна була також надзвичайно талановитим педагогом. Вона активно долучалась до розвитку і становлення соціологічної науки в регіонах України. Під час запровадження експериментальної міждисциплінарної магістерської програми із соціології у Центрі магістерських програм із соціології та культурології Львівського національного університету імені Івана Франка вчена допомагала у розробці концепції програми, надавала експертну оцінку навчальним курсам та консультувала їхніх авторів, виступала із лекціями, що стосувалися методології та методики конкретно-соціологічних досліджень. Водночас Наталія Вікторівна всіляко підтримувала розвиток соціології на кафедрах Львівського національного університету імені Івана Франка, надаючи фахові консультації її працівникам та аспірантам. Її навчальний посібник «Технологія соціологічних досліджень. Курс лекцій» й надалі залишається найпопулярнішим серед студентів та аспірантів.

Наталія Вікторівна завжди займала принципову позицію щодо дотримання високих етичних та моральних вимог у соціологічних дослідженнях. «Кодекс професійної етики соціолога», розроблений під її керівництвом, є принциповим нормативним документом, що допомагає спеціалістам дотримуватися необхідних правил та стандартів при проведенні конкретно-соціологічних досліджень.

Незважаючи на передчасну смерть, Наталія Вікторівна Паніна залишила по собі фундаментальний науковий доробок, який, на думку львівських соціологів, слід увіковічнити шляхом присвоєння Інститутові соціології НАН України її імені.

*Завідувач кафедру історії та теорії соціології,
доктор соціологічних наук, професор Н. Й. Черниш
Завідувач кафедру соціології,
доктор економічних наук А. Г. Хоронжій*

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

20 жовтня 2006 р.

Президенту НАН України академіку Б. Є. Патону

Вельмишановний Борисе Євгеновичу!

Враховуючи масштабність внеску доктора соціологічних наук Н. В. Паніної до розвитку соціологічної науки й освіти в Україні та за її кордонами, її активну діяльність з інституціоналізації української соціологічної спільноти та затвердження високих етико-професійних стандартів, я підтримую ініціативу Вченої ради Інституту соціології НАН України про надання Інституту соціології імені Н. В. Паніної.

Сподіваюсь на Вашу підтримку цієї ініціативи соціологічної громадськості.

З повагою,

*доктор соціологічних наук, професор кафедри
соціології Національного університету
«Києво-Могилянська академія» П. В. Кутуєв*

Національна академія наук України Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса

Україна, 01011, Київ-11, вул. Кутузова, 8

Президії Національної академії наук України

Рішення Вченої ради інституту соціології НАН України про присвоєння йому імені Н. В. Паніної сприймаю як вияв щирого вияву невідомої поваги до пам'яті видатного вченого, чийми творчими зусиллями вітчизняна соціологія позбавлялася застарілих штампів, методологічно вдосконалювалася і невпинно наближалася до світового рівня.

Розроблена Н. В. Паніною методика соціологічного обстеження українського суспільства, у т. ч. його етносоціальної компоненти, дозволяє отримувати достовірні дані про реальні процеси, що відбуваються в ньому, виявляти конфліктопонтенційні настрої, з'ясовувати їхні витoki і можливі канали прояву. Праці Н. В. Паніної, результати проведених під її керівництвом соціологічних досліджень дали в руки суспільствознавцям неоціненний матеріал, який і досі стимулює їх творчий пошук, допомагає відкривати нове знання про стан українського соціуму та його найгостріші проблеми.

Вважаю за честь приєднатися до рішення Вченої ради Інституту соціології НАН України. Присвоєння йому імені Н. В. Паніної буде гідним визнанням безмежного служіння Істині, притаманного таким особистостям, якою була вчений, ім'я якої увійде у скарбницю світової науки.

*Заступник директора Інституту політичних і
етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса
НАН України, доктор історичних наук,
професор О. М. Майборода*

Національна академія наук України Інститут філософії імені Г. С. Сковороди

01001, Київ, Трьохсвятительська, 4

До Президії Національної академії наук України

Я палко підтримую ініціативу групи українських соціологів про присвоєння Інституту соціології НАН України імені видатного українського вченого, доктора філософських наук Наталії Паніної. Про заслуги Наталії Паніної перед наукою немає потреби говорити: самі лише результати соціологічного моніторингу, який вона проводила з 1994 р., стали енциклопедією соціальних змін в Україні. Перша українська соціологічна книга, видана англійською мовою, — це книга Наталії Паніної. Вона була високим моральним авторитетом для вчених соціогуманітарного напрямку і наукової молоді. Сподіваюся на підтримку керівництва нашої Академії наук.

*Директор Інституту філософії імені Г. С. Сковороди
НАН України, академік НАН України М. В. Попович*

Дніпропетровський національний університет кафедра теорії та історії соціології

Президії Національної академії наук України

Шановні колеги!

Колектив кафедри широко підтримує рішення Вченої Ради Інституту соціології НАНУ про надання Інституту імені Наталії Паніної.

Авторитет Н. Паніної як талановитого науковця і активного діяча соціологічної спільноти нашої держави незаперечний. Її дослідницьке надбання багато років було орієнтиром для молодших колег і досі залишається зразком професіоналізму. Опікування Н. Паніної проблемами професійної етики соціологів є підтвердженням її високої моральної і громадської відповідальності. Саме ці досягнення дозволяють віднести ім'я Н. Паніної до плеяди вітчизняних сучасних класиків.

Враховуючи вище зазначене, надання Інституту соціології НАНУ імені Наталії Паніної виглядає як необхідний акт вшанування людини, що ще за життя була орієнтиром професійної гідності для всіх членів вітчизняної соціологічної спільноти і авторитетним науковцем міжнародного масштабу.

*Завідуючий кафедрою теорії та історії
соціології Дніпропетровського національного
університету, професор В. Г. Городяненко*

Київський університет туризму, економіки і права

вул. Жмаченка, 26, м. Київ-192, 02192, Україна

Президії НАН України

Враховуючи величезний внесок доктора соціологічних наук Наталії Вікторівни Паніної до розвитку світової та української соціологічної науки, до інституціоналізації фундаментальних та прикладних соціологічних досліджень в Україні та вироблення етичних засад професійної діяльності соціологічної спільноти, Вчена рада Київського університету туризму, економіки і права підтримує ініціативу Вченої ради Інституту соціології НАН України про увіковічення пам'яті Н. В. Паніної та надання Інституту соціології НАН України її імені.

Ректор, д. пед. н., проф. В. К. Федорченко

**Східноукраїнський національний університет
імені Володимира Даля**

91034, м. Луганськ, квартал Молодіжний, 20-А

У Президію Національної академії наук України

Вельмишановні колеги!

Ми приєднуємося до численних звернень з підтримки рішення Вченої ради Інституту соціології НАН України з прохання надати Інституту ім'я Паніної Н. В.

Серед гуманітаріїв нашого університету Паніна Наталія Вікторівна добре відома своєю багаторічною працею в різних галузях соціології та як Голова комісії з професійної етики Соціологічної Академії України. Наші студенти-соціологи постійно використовують у навчальному процесі її навчальний посібник «Технологія соціологічного дослідження», матеріали соціологічного моніторингу «Українське суспільство 1994—2006 рр.» та інші відомі роботи.

Вона користувалась заслуженою повагою серед міжнародної соціологічної спільноти.

Присвоєння імені Паніної Н. В. Інституту соціології НАН України буде заслуженою шаною відомому вченому та громадському діячеві нашої країни.

*Проректор з наукової роботи проф. Осенін Ю. І.
Зав. кафедрою соціології проф. Нагорний Б. Г.*

ТОВ «Соціс-ЦСПД»

вул. Рейтерська, 35а. Тел. 228—89—44

В Президиум Национальной академии наук Украины

Уважаемые коллеги!

Руководство центра социальных и политических исследований «Социс» горячо поддерживает решение Ученого совета Института социологии Национальной АН Украины, в котором он просит Президиум НАНУ присвоить институту имя Наталии Паниной.

Начиная с 1993 года, наша компания активно и тесно сотрудничает с Институтом социологии НАНУ и предоставляет ему возможность на опросных сетях компании собрать для научных подразделений Института первичную социологическую информацию для завершения плановых тем. С этого же времени компания «Социс» реализует национальный проект «Украинское общество (социологический мониторинг)», автором которого являлась Н. В. Панина. Это проект для всех наших менеджеров стал настоящей школой повышения своего профессионального мастерства. Наталья Викторовна не жалея своего времени, старалась передать часть своего опыта и знаний молодым сотрудникам, что, в конечном итоге, привело к тому, что профессиональный уровень компании «Социс» стал общепризнанным среди исследовательских компаний страны.

Решение Ученого совета Института социологии НАНУ представляется нам абсолютно справедливым, поскольку Н. В. Панина это не только образец профессионала, она объединяла в себе черты абсолютно честного и социально активного ученого. Именно благодаря таким людям, как Наталья Панина, социология продолжает оставаться наукой, способной познать социальные процессы, происходящие в нашем обществе.

*Генеральный директор,
доктор социологических наук Чурилов Н.*

**Институт социологии
Российской академии наук**

117218, Москва, ул. Кржижановского, 24/35, к. 5

17 октября 2006 г.
В Президиум Национальной академии наук Украины

Уважаемые коллеги!

Хотел бы сообщить вам о своей горячей поддержке решения Ученого совета Института социологии НАНУ, в котором он просит присвоить институту имя Наталии Паниной.

В течение многих лет я тесно сотрудничаю с украинскими социологами, хорошо знаком с работами Наталии Паниной, мои коллеги и я активно используем многие полученные ею результаты в своих работах и в преподавании. Я также знаю о том, каким высоким моральным авторитетом пользовалась Н. Панина в социологическом сообществе Украины, возложившем на нее ответственную миссию председателя комиссии по профессиональной этике Социологической ассоциации.

Решение Ученого совета представляется мне абсолютно обоснованным и справедливым. Очень важно воздать должное Наталье Паниной — человеку, который в непростое для социальных наук время сумел достойно исполнить свой профессиональный долг, стать лидером и заслужить моральный авторитет, внести огромный вклад в понимание социальных трансформаций постсоциалистических обществ.

*Руководитель Центра теоретических
и историко-социологических исследований
Института социологии РАН,
доктор философских наук, профессор В. А. Ядов*

**Институт социологии
Российской академии наук**

117218, Москва, ул. Кржижановского, 24/35, к. 5

В Президиум Национальной академии наук Украины

Уважаемые коллеги!

С глубоким удовлетворением узнала о решении Ученого совета Института социологии НАНУ о присвоении институту имени Наталии Паниной.

Я хорошо знала Наталью Панину не только по ее многочисленным и неизменно вызывающим интерес публикациям, но и по совместной работе в рамках российско-украинского научного сотрудничества. Считаю, что Н. Панина внесла очень серьезный вклад в социологическое понимание межэтнических отношений и национальной идентичности; особый вес ее результатам придает то, что они получены на протяжении длительного отрезка времени в ходе социологического мониторинга украинского общества.

Труды Н. Паниной широко известны в мире, поэтому считаю, что имя Наталии Паниной, будучи присвоено ведущему социологическому институту Украины, укрепит его позиции в мировом научном сообществе, станет символом высокого профессионализма и гражданской ответственности.

*Руководитель Центра этносоциологических исследований
Института социологии РАН,
доктор исторических наук, профессор Л. М. Дробижева*

**Московская высшая школа
социальных и экономических наук**

117571 Москва, просп. Вернадского 82/2

В Президиум Национальной академии наук Украины

Уважаемые коллеги!

Хотела бы полностью поддержать решение Ученого совета Института социологии НАНУ о присвоении институту имени Наталии Паниной.

Я познакомилась с Наталией Паниной в конце 1980-х гг., когда она совместно с Н. Н. Чуриловым создавала первую в Украине республиканскую опросную сеть и строила первую репрезентативную выборку населения Украины. Естественным развитием этой работы стал Мониторинг социальных изменений, которым Н. Панина руководила в течение многих лет и который стал ценнейшим источником социологической информации для ученых, представителей власти и общественности.

Я глубоко уважала Наталью Панину как незаурядного и очень продуктивного ученого, как лидера, смело бравшего на себя ответственность за общее дело и великолепно с этой ответственностью справлявшегося, как человека, который никогда не сказал ни слова против совести.

Работы Н. Паниной широко известны в России и в мире, и я убеждена, что решение Ученого совета не только поможет сохранить память о выдающемся ученом и гражданине, но и будет способствовать дальнейшему укреплению престижа украинской социологии в мировом научном сообществе.

*Декан факультета МШСЭН
ГОУ ВПО «Академия народного хозяйства»,
действительный член Российской академии наук,
профессор Т. И. Заславская*

**Институт социологии
Российской академии наук
«Социологический журнал»**

*117 218, Москва, ул. Кржижановского, 24/35, строение 5 тел.
120—82—57, факс (095) 719—0740*

В Президиум Национальной академии наук Украины

Уважаемые коллеги,

руководство, редакционная коллегия и коллектив редакции «Социологического журнала» с большим одобрением отнеслось к решению Ученого совета Института социологии НАНУ о присвоении институту имени Наталии Викторовны Паниной. Труды этого ученого хорошо известны в России, статьи Н. В. Паниной неоднократно публиковались в «Социологическом журнале» и имели большой профессиональный резонанс в социологическом сообществе.

Н. В. Панина широко известна как методолог и методист, исследователь социальных изменений, происходящих в украинском обществе. Ею опубликовано более 200 научных работ, в числе которых ряд учебников и монографий. Наталия Викторовна много сил и времени отдавала общественной работе в сфере науки, являясь членом ряда международных научных организаций, многолетним председателем комиссии по профессиональной этике Социологической ассоциации Украины.

Н. В. Панина была образцом академического ученого и граждански ответственного человека. Мы горячо поддерживаем решение о присвоении имени Н. В. Паниной Институту социологии НАНУ. Это будет способствовать укреплению идеалов научного служения в сообществе социологов Украины, усилению позиций украинской социологии в мировой науке.

*Главный редактор «Социологического журнала»,
доктор социологических наук Д. Л. Константиновский*

**Аналитический Центр
Юрия Левады**

109012, Москва, ул. Черняховского, 16

В Президиум Национальной академии наук Украины

Уважаемые коллеги!

Полностью и с большим удовольствием поддерживаю решение Ученого совета Института социологии НАНУ о присвоении институту имени Наталии Викторовны Паниной.

Я и мои коллеги много лет знаем труды Н. В. Паниной, не раз публиковали ее статьи в наших изданиях. Ее работы оказывают неоценимую помощь не только специалистам, но всем, кого интересуют и волнуют социальные процессы, происходящие в современной Украине. Знали мы ее как замечательного ученого и человека, она всегда была образцом трудолюбия, эрудиции и научной нравственности.

Уверен, что присвоение Институту социологии НАНУ имени Н. В. Паниной послужит стимулом дальнейшего совершенствования работы его сотрудников всех поколений, соратников и учеников Наталии Викторовны.

*директор Аналитического центра Ю. А. Левада,
профессор, доктор философских наук,
17 октября 2006 года.*

**Wissenschaftszentrum Berlin
Für Sozialforschung**

WZB • Reichpietschufer 50 • D-10785 Berlin

В Президиум Национальной академии наук Украины

Уход из жизни Наталии Викторовны Паниной стал огромной потерей не только для социологии Украины, но и для социологии стран

Восточной и Центральной Европы. Ее вклад в развитие национальной украинской школы социологии является неоценимым, что, в частности, было отмечено на прошедшем в начале октября 2006 года 33 Конгрессе Социологической ассоциации Германии. Блестящие труды Наталии Паниной, переведенные на разные языки и предлагающие глубокий анализ очень сложных процессов изменений общества, стали маркой признания украинской школы социологии в мире. Ей принадлежат особые заслуги в развитии эмпирической социологии, организации и проведении с начала 1990-х годов украинского социологического мониторинга, формировании высокой профессиональной планки методологии социологических исследований. По результатам мониторингов, проведенных под руководством Наталии Паниной, ученые других стран получили неоценимую возможность исследовать украинское общество, его развитие в сравнительной перспективе.

Кроме того, в трудных условиях поиска постсоветскими обществами своей идентичности и овладения постсоветской социологией новыми горизонтами, крайне важной была и остается миссионерская деятельность социолога с большой буквы — Наталии Паниной, которая утверждала высокую этику профессионального служения. Данные ценности должны оставаться моральным ориентиром для профессиональной деятельности современных и будущих социологов.

Именно поэтому считаю совершенно справедливым и благородным решение Ученого совета Института социологии Национальной академии наук Украины о присвоении Институту социологии имени Наталии Паниной, и данное решение горячо поддерживаю.

*Профессор Хельмут Штайнер
Центр исследований по социальным наукам Берлина (WZB),
Социологическая ассоциация Германии*

**Институт социологии
Академии наук Венгрии**

Президиуму Национальной академии наук Украины

Наблюдая за развитием социологической науки в Украине и поддерживая тесные профессиональные отношения с украинскими социологами, должен отметить, что Наталии Паниной принадлежит особое место в социологическом сообществе. Ее труды известны далеко за пределами Украины. Материалы мониторинга Института социологии НАНУ, бессменным научным руководителем которого являлась Н. Панина, всегда позволяли нам, коллегам из стран Европы, получать достоверные, тщательно систематизированные и объективные данные о тенденциях и закономерностях социальных трансформаций в Украине. Наталия Панина занимала исключительное место в украинской социологии как председатель комиссии по профессиональной этике Социологической ассоциации Украины. Созданный ею Кодекс профессиональной этики для украинских социологов вобрал в себя лучшее из того, что было сделано в мировой социологии. Наталия Панина плодотворно сотрудничала со многими известными учеными Венгрии — Яношем Шимоном, Ласло Брустом, Золтаном Бекешем, Дьердем Чепели и другими.

Первое репрезентативное для населения Украины социологическое исследование было проведено Н. Паниной в начале 1991 года именно в сотрудничестве с венгерскими социологами, а также учеными из США, ФРГ, Польши и других стран Центральной и Восточной Европы.

В связи с вышесказанным я с удовлетворением узнал о благородном решении Ученого совета Института социологии НАНУ присвоить институту имя Наталии Паниной, поддерживаю это решение, считаю его справедливым и очень важным для развития украинской социологии по лучшему образцу честного и высокопрофессионального служения науке, заданного Наталией Паниной.

*Директор Института социологии Академии наук Венгрии,
профессор Пал Тамаш
16. 10. 2006*

Harvard University

Ukrainian Research Institute

1583 Massachusetts Avenue Cambridge, Massachusetts 02138

23 січня 2007 року

В Президію Національної академії наук України

У справі про надання Інституту соціології НАН України імені Наталі Паніної

Вельмишановні колеги,

радо підтримую рішення Вченої ради Інституту соціології НАН України про надання інституту імені Наталі Паніної. Певен, що цим справедливим рішенням інститут і Академія гідно вшанують пам'ять одного з найбільших і найоригінальніших українських соціологів нашого часу, проникливої дослідниці та блискучої інтелектуалки, що її внесок у вивчення суспільства України останніх десятиліть, зокрема його етнонаціональних проблем, є неоціненним, а громадянська позиція ще від советських часів — взірцевою для чесного та сумлінного науковця й інтелігента.

Сподіваюся на вашу підтримку цієї ініціативи,

*професор катедри ім. Чижевського
Гарвардського університету,
директор наукових програм Інституту Критики
Григорій Грабович*

University of Cambridge
Faculty of social and political sciences
Free School Lane

22 October 2006

To The Presidium of Ukrainian National Academy of Sciences

It was with great sadness that I learned of the death of Dr Natalya Panina. I have met Dr Panina several times in Kiev and we were looking forward to her participation in an international conference here in Cambridge. It was planned that she would present some of the finding from her own social surveys in Ukraine.

I have read in Russian and English much of her work on Ukrainian society and utilized it in my research. Her work was a thorough empirical and analytical study which focused on the significant changes pertaining to Ukrainian society. She collaborated with me in my own research. I found her to be a helpful, reliable, modest, conscientious and rigorous researcher. She provided me with data in a collegiate way and gave me good advice with respect to my research.

Her published work in the journal **Sotsiologii: teoriya, metody, marketing** is of very high international quality and is widely read. Her other great contribution to knowledge is the monitoring reports which have been published since 1992. These are a fundamental sociological source on Ukrainian society. I have been studying comparable reports in other post-communist societies and can say that they are the most significant longitudinal picture of a society in transformation that is available in any language.

In view of her contribution to sociology on a world level, I have no hesitation in supporting unequivocally the proposal to name the Institute of Sociology after Dr Panina.

*Yours truly, Professor
David Lane*

Centre for Comparative Social Surveys
School of Social Sciences

City University, London
Northampton Square, London EC1V 0HB

5 December 2006

To the Presidium of the Ukrainian National Academy of Sciences

I was deeply upset to learn about the premature death of Dr. Natalya Panina, whom I remember meeting in Kiev at the launch meeting of the European Social Survey.

I already knew what an important role Natalya had played both within the Ukrainian ESS team and within Ukrainian sociology more generally. It is in fact thanks largely to Dr. Panina and her colleagues that the Ukraine now participates in the European Social Survey — a 32 nation time series designed to measure social, political and cultural change within and between European countries. In many ways, this work extends the monitoring of Ukrainian society that was inspired and run by Natalya from 1992.

I understand from my colleagues in Ukraine that there is a proposal from the Scientific Board of the Institute of Sociology to name the Institute after Dr. Panina. So I simply wanted to write to say that I would strongly support such a proposal. It would in my view be a fitting tribute to the contribution that Dr Panina made both to sociological knowledge in general and to the development of a professional community of sociologists in the Ukraine.

*Professor Roger Jowell
Director, Centre for Comparative Social Surveys
School of Social Sciences*

**State University of New York at Stony Brook
Putnam Hall-South Campus**

Stony Brook, NY 11794—8790

October 16, 2006

To the Presidium of the Ukrainian National Academy of Sciences

I am writing to enthusiastically support the decision of the Scholarly Committee of the Institute of Sociology of the Ukrainian Academy of Science to rename the Institute to honor Natalya Panina. I began collaborating with Dr. Panina in 1992. The Presidium is well aware of Dr. Panina's seminal methodological and substantive contributions to sociological research. I would add that she was the first Ukrainian investigator to apply basic epidemiologic principles to the design of survey research on mental health. This is reflected in her work on the psychological consequences of Chernobyl that predates our collaborative work in this area and extends to the national monitoring surveys as well as our joint study of the prevalence and risk factors for alcoholism and mental disorders in Ukraine.

In my personal experience, Dr. Panina is the most productive and thoughtful collaborator I ever had. She played a leading role in sociological research in Ukraine, and her books have been widely read throughout the former Soviet Union. The publications stemming from our Chernobyl research appeared in top-rated European and American journals in mental health research. We have also made ample use of the publications of the Monitoring Survey that Dr. Panina produced, as these volumes are informative, well organized, and provide objective, reliable information on the changes in attitudes, well-being and standard of living of the general population of Ukraine. Indeed, Dr. Panina's systematic approach to research was manifested in every investigation she undertook. All publications bearing her name are accurate, thoughtful, and objective. When one considers all of her groundbreaking achievements, it is simply astonishing that one investigator could have had such enormous foresight and influence on her field.

When we began our joint work on Chernobyl, we searched for an unbiased, honest, and rigorous collaborator in Kyiv. Dr. Panina was all that and more. One of the first issues we faced was using an informed consent procedure in a setting

where such practice had not before been implemented. Dr. Panina not only embraced the philosophy of informed consent for our research, but went on to create and promote the Code of Professional Ethics for all sociological research in Ukraine.

Dr. Panina leaves a unique legacy that spans methodology, substantive knowledge, and professional ethics. Thus the decision to rename the Institute in her honor recognizes the salience of her contributions for future generations.

Sincerely yours.

Professor of Psychiatry and Preventive Medicine Evelyn J. Bromet

Briefhoofd GGZBuitenamstel

To the Presidium of the Ukrainian National Academy of Sciences

Having worked on several humanitarian and research project in Ukraine and other Eastern European countries, I would like to emphasize the importance of Natalya Panina in establishing research contacts with the international community over the past decades.

Natalya Panina has been instrumental to initiate the establishment of a research tradition in psychiatric epidemiology in Ukraine. The research conducted within this field has successfully bridged the gap between social sciences and the medical research traditions, e.g. by paying special attention to the mental health consequences of major socio-ecological events such as the Chernobyl disaster and the sociopolitical and economical changes the country went through after the dissolution of the Soviet Union.

Taking into account these and her numerous other achievements, I fully support the decision of the Scholarly Committee of the Institute of the Sociology of the Ukrainian Academy of Science to give the name of Natalya Panina to the Institute of the Sociology. I consider this decision to be justified in the light of the need to further develop link between Ukrainian social sciences and the domain of public health. As such, to me Natalya Panina stands out as a superb example of a fruitful cooperation between those important fields.

*Medical Director of GGZ Buitenamstel Institute
of Mental Health and faculty member of VU University Medical Centre,
Amsterdam the Netherlands Dr. J. M. Havenaar*

КОНКУРС «КРАЩИЙ МОЛОДИЙ
СОЦІОЛОГ РОКУ» ІЗ ВРУЧЕННЯМ
МЕДАЛІ ТА ПРЕМІЇ
ІМ. Н. В. ПАНІНОЇ

Рішення Соціологічної асоціації України про конкурс «Кращий молодий соціолог року» із врученням премії та медалі Н. В. Паніної

Протокол засідання Правління САУ від 20 жовтня 2006 року.

Присутні члени Правління: В. М. Ворона, В. Г. Городяненко, Ю. І. Яковенко, Л. Г. Сокурянська, Б. Г. Нагорний, В. М. Оніщук, І. М. Чернін, делегований мандатом В. В. Бурегі. На засіданні також були присутні: голова Київського відділення САУ О. М. Балакірева, М. О. Шульга.

1. Слухали:

Про ситуацію в Соціологічній асоціації України (доп. В. М. Ворони).
Ухвалили:

1) Доручити Київському відділенню САУ провести збори та обговорити відкриті листи «Заява соціологів — членів Соціологічної асоціації України» та «Заява Київського міжнародного інституту соціології».

2) Провести чергове засідання Правління САУ в м. Харкові 24.11.2006. Просити віце-президента САУ В. С. Бакірова організувати роботу засідання Правління САУ з винесенням питання «Про поточний момент та організацію роботи САУ».

3) Доручити члену Правління САУ Ю. І. Яковенку провести засідання комісії з етики САУ для організації подальшої роботи комісії.

2. Слухали:

Про заснування медалі і премії ім. Н. В. Паніної кращому молодому соціологу року (доп. Ю. І. Яковенка, Є. І. Головаху).

Ухвалили: Затвердити «Положення про Фонд премії ім. Н. В. Паніної». Просити провести пояснювальну роботу щодо діяльності Фонду серед соціологічної спільноти в регіональних відділеннях САУ.

3. Слухали:

Про необхідність розширення кола провідних установ з соціології по окремих спеціальностях (доп. Ю. І. Яковенка).

Ухвалили: Обсудити винесене питання на засіданні Правління САУ в м. Харкові. 24.11.2006.

*Перший віце-президент САУ,
академік НАН України В. М. Ворона*

Положення про конкурс «Кращий молодий соціолог року»

I. Загальні положення

Премію та медаль імені Н. В. Паніної присуджує конкурсна комісія Соціологічного центру імені Н. В. Паніної молодим соціологам України, які мають вищу освіту та вік до 35 років включно (вік лауреата визначається станом на 10 грудня року преміювання) за високий професіоналізм, честь та гідність в їх фаховій та громадській діяльності, що сприяє піднесенню суспільної ролі соціологічної науки та підвищенню якості соціологічних досліджень в Україні.

Премії та медалі імені Н. В. Паніної присуджують один раз на рік, починаючи з 2007 року, рішенням конкурсної комісії Соціологічного центру імені Н. В. Паніної в порядку, що визначений даним положенням.

II. Конкурсна комісія Соціологічного центру імені Н. В. Паніної

Конкурсна комісія складається з Голови конкурсної комісії, заступника, секретаря та інших членів. Склад конкурсної комісії визначають Засновники, керуючись тим, що серед них мають бути відомі вчені, які працюють в соціологічній галузі, а також представники організацій, що зробили фінансовий внесок до Соціологічного центру. Подання цих організацій щодо включення їх представника в склад конкурсної комісії розглядають Засновники. Голову конкурсної комісії та його заступника обирають члени комісії за поданням Засновників Соціологічного центру імені Н. В. Паніної.

Засідання конкурсної комісії відбуваються, як правило, за адресою Соціологічного центру імені Н. В. Паніної (Київ, вул. Шовковична 12, к. 313).

III. Етапи проходження конкурсу

Оголошення про конкурс розміщується на електронній сторінці САУ. Засновники за бажанням можуть розміщувати інформацію щодо конкурсу у будь-яких виданнях на власний розсуд.

Подача документів для участі в конкурсі здійснюється до 31 березня (поточного року преміювання) включно.

Конкурс робіт проходить у два етапи (тури). Перший тур конкурсу триває з 1 квітня по 1 червня. Конкурсна комісія не пізніше 7 квітня проводить засідання, присвячене підведенню підсумків щодо отриманих матеріалів та визначенню членів конкурсної комісії, які оцінюватимуть кожну конкретну роботу. У першому турі конкурсу роботу кожного номінанта читають не менше ніж 3 члени конкурсної комісії. Перелік робіт, допущених до 2 туру, вивіщується на електронній сторінці САУ до 10 червня.

Другий тур проходить з 10 вересня по 1 грудня. У другому турі роботи номінантів читають всі члени конкурсної комісії. Конкурсна комісія визначає 10 найкращих робіт, представлених у 2 турі конкурсу, і приймає рішення про присудження премій та медалей імені Н. В. Паніної до 1 грудня. 10 номінантів, чії роботи були визнані найкращими, запрошуються до участі в соціологічних читаннях і в урочистій церемонії вручення премій та медалей імені Н. В. Паніної.

IV. Вимоги до документів, що подаються до розгляду конкурсної комісії

Підставою для участі в конкурсі є одна наукова робота номінанта без співавторів у вигляді статті в журналі/збірці статей або у вигляді розділу монографії. Ця робота має бути опублікована в офіційно зареєстрованому українському або іноземному виданні в паперовому або електронному вигляді після того, як мине не менше одного місяця з дня виходу публікації (тобто з дати, коли видання було підписано до друку), але й не більше трьох років. Роботи, що вже були премійовані за межами установи її виконання, не приймаються до розгляду.

До розгляду конкурсної комісії слід надсилати електронні файли: україномовний або російськомовний *варіант тексту наукової роботи* з позначенням вихідних даних публікації;

дві рекомендації науковців, один з яких обов'язково є членом САУ;

курікулом (CV), в якому необхідно зазначити: ПІБ номінанта, відомості про поштову та електронну адресу та телефон, відомості про освіту і досвід роботи, перелік публікацій;

мотиваційний лист (обсягом не більше 10000 знаків), в якому вільно викладені думки номінанта стосовно сучасного стану соціологічної науки в Україні та його особистого місця та ролі в соціологічній спільноті;

або

есе (обсягом не більше 10000 знаків), присвячене аналізу наукової спадщини Н. В. Паніної.

V. Присудження та вручення премій та медалей імені Н. В. Паніної

Рішення про присудження премій та медалей імені Н. В. Паніної приймається до 1 грудня. Вручення премій і медалей приурочується до дня народження Н. В. Паніної — 10 грудня.

Рішення про присудження премії ім. Н. В. Паніної приймає конкурсна комісія шляхом таємного голосування на основі рейтингових оцінок. Це рішення стає остаточним та слугує підставою для вручення лауреатам дипломів, золотої та двох срібних медалей із зображенням Н. В. Паніної та виплати грошової винагороди (премії).

Грошова винагорода виплачується лауреатам в гривневому обсязі, еквівалентному 1000 (одній тисячі) дол. США згідно курсу Національного банку України станом на 10 грудня року преміювання. Розмір премії може уточнюватися конкурсною комісією, виходячи з інфляційного процесу та інших вагомих обставин.

Вручення диплома та медалей лауреату відбувається в Києві щорічно на спеціальній урочистій публічній церемонії, що організує Соціологічний центр імені Н. В. Паніної. На церемонію вручення запрошують:

10 номінантів на Премію поточного року, наукові роботи яких були оцінені членами конкурсної комісії як найкращі;

лауреатів Премії минулих років;

членів Правління САУ

представників установ, організацій, які висували номінантів на премію поточного року;

представників засобів масової інформації.

Вручення грошових винагород, медалей та дипломів здійснюють Засновники Соціологічного центру імені Н. В. Паніної.

Члени конкурсної комісії Соціологічного центру імені Н. В. Паніної у 2007 році

Голова конкурсної комісії:

Яковенко Ю. І., доктор соціологічних наук, зав. кафедри галузевої соціології Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

Заступник голови конкурсної комісії:

Стегній О. Г., доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник Інституту соціології НАНУ.

Секретар конкурсної комісії:

Урсуленко К. В., магістр соціології, соціолог Інституту соціології НАНУ.

Члени конкурсної комісії:

Злобіна О. Г., доктор соціологічних наук, зав. відділу соціальної психології Інституту соціології НАНУ;

Костенко Н. В., доктор соціологічних наук, головний науковий співробітник Інституту соціології НАНУ;

Кутуєв П. В., доктор соціологічних наук, професор НаУКМА;

Куценко О. Д., доктор соціологічних наук, зав. кафедри політичної соціології Харківського державного університету ім. В. Н. Каразіна;

Макеев С. О., доктор соціологічних наук, зав. відділу соціальних структур Інституту соціології НАНУ;

Нагорний Б. Г., доктор соціологічних наук, зав. кафедри соціології Східноукраїнського національного університету ім. Володимира Даля;

Середа В. В., кандидат соціологічних наук, доцент Львівського державного університету ім. Івана Франка;

Степаненко В. П., кандидат соціологічних наук, провідний науковий співробітник Інституту соціології НАНУ;

Шульга Р. А., доктор філософських наук, провідний науковий співробітник Інституту соціології НАНУ.

Переможці першого туру конкурсу

Рішенням конкурсної комісії Соціологічного центру імені Н. В. Паніної від 11 травня 2007 р. наступні 10 робіт проходять у другий тур конкурсу:

1. Бабенко Світлана Сергіївна

(Институционализация притязаний на значимость // Новые социальные неравенства / Под ред. С. А. Макеева. — Киев, 2006. — С. 148—167).

2. Демків Олег Богданович

(Соціальний капітал: теоретичні основи дослідження та операціональні параметри // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2004. — № 4. — С. 99—112;

Концепція групового соціального капіталу та її адаптація до вітчизняних умов // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2005. — № 4. — С. 104—119).

3. Зоткін Андрій Олексійович

(Принятие решений в Парламенте Украины: результаты голосований по законодательным актам (2002—2004 гг.) // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2006. — №3. — С. 182—190).

4. Літвінов Сергій В'ячеславович

(Структурна генеалогія соціологічного виробництва: тези та ідеї // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Соціологія. Психологія. Педагогіка». — 2006. — Вип. 24—25. — С. 76—79).

5. Мельников Андрій Сергійович

(Социетальная экзистенция: за и против // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2007. — № 1. — С. 92—104).

6. Мусієздов Олексій Олександрович

(Социальная трансформация сквозь призму изменения идентичностей в украинском обществе // Посткоммунистические трансформации: векторы, измерения, содержание / Под. ред. О. Д. Куценко; со-редактор С. С. Бабенко. — Харьков: Изд. центр Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина, 2004. — С. 275—307).

7. Парашевін Максим Анатолійович

(Теорія секуляризації в європейському науковому дискурсі // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2006. — №2. — С. 90—102).

8. Резнік Олександр Станіславович

(Особенности этнической стратификации в украинском обществе // Украинское общество 1994—2004: мониторинг социальных изменений. — К.: ИС НАНУ, 2004. — С. 54—63).

9. Шерстобоев Владислав Володимирович

(Виртуальная революция как технология и социально-исторический феномен // Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Зб. наук. праць. У 2-х т. Т. 1. — Х.: Видавничий центр Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 2006. — С. 120—125).

10. Шостак Світлана Леонідівна

(Механізми культурної дифузії // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2005. — №3. — С. 142—164).

Олександр Стегній,
заступник голови конкурсної комісії

**ЯКОЮ БУТИ УКРАЇНСЬКІЙ
СОЦІОЛОГІЇ: ПОГЛЯД МОЛОДИХ
СОЦІОЛОГІВ**

Проведення соціологічним центром імені Н. В. Паніної всеукраїнського конкурсу на звання кращого молодого соціолога року дозволяє нам не тільки здійснити відбір кращих опублікованих робіт молодих авторів, але і отримати рефлексію молодого покоління щодо проблем соціологічної науки в Україні та власне професійного середовища соціологів.

Серед аплікантів першого конкурсу, мотиваційні листи та есе яких опубліковано в цій книзі, більшість насамперед звертають увагу саме на проблеми сучасного стану соціології в Україні, або, точніше, на соціологію української соціології.

Апліканти надають нам можливість самостійного аналізу сучасного стану соціологічної науки в Україні на підставі певних критеріїв. Аналіз сучасного стану вітчизняної соціології учасники конкурсу розглядають з позицій структурно-організаційних форм її розвитку, інституціоналізації професійного наукового співтовариства; на підставі оцінки взаємодії соціологічної науки України із владними структурами і засобами масової інформації; розглядаючи якість виробництва соціологічного знання, особливості ключових тематик наукового пошуку, а також шляхом визначення її місця в сучасній світовій соціологічній науці.

Досягнутий українською соціологією рівень інституціоналізації визнається учасниками конкурсу як достатньо високий. Проте процес екстенсивного розширення системи соціологічних знань поєднується з труднощами інституціоналізації соціології на рівні професіоналізації наукового співтовариства. Апліканти справедливо вказують на недостатню розвиненість інфраструктури академічних взаємозв'язків як між регіональними центрами, так і закордонними партнерами. Окремі ініціативи та спільні дослідницькі проекти не

знімають актуальності довготривалих відносин на постійній регулярній основі. Що ж до Соціологічної асоціації України, то її роль визнається доволі малопомітною, що пов'язано насамперед із недостатнім бажанням рядових членів приділяти цій роботі свій час і зусилля. Молоді соціологи наголошують також на важливості налагодження постійного інформаційного обміну в професійному середовищі соціологів.

Серед проблем інституціоналізації професійної соціологічної освіти учасники конкурсу вказують на відсутність фахової конкуренції серед викладачів за умов відсутності стимулів для самовдосконалення тих, хто викладає соціологію. Вказуючи на недостатню інституційну спроможність вищої школи щодо залучення студентів до наукової роботи, апліканти пропонують поширювати досвід створення студентських наукових товариств як форми наукової самоорганізації студентів, своєрідного клубу однодумців, об'єднаних своїм ставленням до науки. Для покращення викладання соціології в технічних вузах пропонується чітке відокремлення соціології від інших наук та прикладних дисциплін, детальне обговорення її об'єкту та предмету, зміщення акцентів у викладанні з історії соціологічної думки до історії зміни наукових парадигм в соціології з безумовним згадуванням їхніх творців.

Вітчизняна соціологія, як зазначає О. Демків, довгий час була самореферентною системою, що спричинило значне відставання у теоретико-методологічному і методичному аспектах її розвитку. Ситуація вимушеного наздоганяючого розвитку містить в собі певні небезпеки, серед яких некритичне запозичення західних концепцій та методик, формування професійної етики.

Цілком слушно С. Бабенко відмічає, що предметом дослідження соціології завжди є національне суспільство, тісно пов'язане з культурою, ментальністю, структурами і практиками повсякденного життя. Методологія вивчення суспільства значною мірою має ґрунтуватися на емпіричному матеріалі, який дозволяє виявити його соціокультурну оригінальність. Відтак використання західних концепцій може бути корисним, але не знімає завдання створення власної методології та пов'язаного апарату.

Учасники конкурсу по-різному оцінюють тематичні преференції вітчизняних соціологів. З одного боку, вказується на відсутність єдиного проекту української соціології, наявність боротьби між різними проектами соціології: академічної та електоральної соціології, фіксується

практична автономність прикладних досліджень і теоретичної соціології. Молоді соціологи вказують на превалювання в соціологічному знанні вузьких прикладних розробок, на надмірне захоплення постмодернізмом та синергетикою, яке супроводжується недооцінкою принципів позитивізму в соціології. А з іншого боку визнається факт перебування української соціології у фарватері соціологічної думки, зокрема дослідження таких тем, як соціальна структура, ідентичність, соціальна напруженість.

Більш продуктивним для оцінки сучасного стану вітчизняної соціології є аналіз ключової тематики соціологічного знання в Україні. Такою тематикою, з точки зору С. Бабенко, є розгляд сучасного суспільства в термінах трансформації. Незважаючи на тривалі дискусії і наявність достатнього емпіричного матеріалу, в українській соціології все ще відсутня цілісна концепція, яка б системно пояснювала трансформацію пострадянського суспільства.

Говорячи про місце вітчизняних авторів у світовій соціологічній науці, учасники конкурсу вказують на певне визнання на пострадянському просторі та справедливо визнають практичну відсутність посилення на наших авторів в західних соціологічних виданнях. Негативно дається взнаки мовний бар'єр внаслідок незадовільного володіння англійською, невміння належним чином репрезентувати результати своїх досліджень перед західною науковою спільнотою.

Не обходять своєю увагою апліканти і проблему професійної етики і тягаря відповідальності сучасних українських соціологів. Академічні дослідження з недостатнім державним фінансуванням поступаються місцем прикладним електоральним дослідженням. Українська соціологія поступово перетворюється в поле конкурентної боротьби виробників соціологічного знання, одна частина з яких сповідує ідеал ціннісно нейтральної науки, а інша піддається спокусі політичної заангажованості у створенні моделі «бажаного кандидата». Тому необхідна зміна професійної етики переконання етикою відповідальності. Поліваріативність та плюралістичність місії соціолога вимагає відданості загальнолюдським універсалам на протигагу консьюмеристським орієнтаціям та відданості політичним ідеологіям.

Розмірковуючи про непростий характер взаємовідносин соціологічного співтовариства і українського суспільства, учасники конкурсу наголошують, що для суспільного визнання соціології як науки

залишається проблемою майже виключне її ототожнення із опитуваннями. Зрозуміло, що подібне звуження соціологічного знання призводить до зневаги до більш широких узагальнень та негативно впливає на професійний імідж соціологів у випадках використання даних опитувань як інструментів політичної боротьби. Тому потрібна теоретична рефлексія політичного поля, яка відрізняється від тривіального опитування виборчих преференцій, що дозволить уникнути загрози перетворення соціології у «полстерологію».

Виокремлені проблеми сучасного стану вітчизняної соціологічної науки знаходять свій відгук в роздумах учасників конкурсу щодо творчої спадщини Н. В. Паніної.

Апліканти виокремлюють значення для уніфікації та вироблення певної сукупності правил, норм та стратегій поведінки професійних соціологів Кодексу професійної етики, який за своїм рівнем не поступається закордонним аналогам. Молоді соціологи відмічають ту наполегливість, з якою Н. В. Паніній вдалося зробити моніторинговий проект «Українське суспільство» усталеною практикою Інституту соціології НАНУ. Високо оцінюючи моральні якості Н. В. Паніної, учасники конкурсу аналізують її роботи з соціології емоцій як невід'ємної частини екзистенціальної соціології, проблематику задоволеності життям та соціального самопочуття, дослідження соціальної напруженості і соціальної довіри, національної толерантності, концепцію ціннісно-нормативної регуляції соціальної поведінки. Згадуючи навчальний посібник «Технологія соціологічного дослідження», учасники конкурсу відмічають вміння Н. В. Паніної доступно викладати складний матеріал. Неординарним, а відтак і цікавим є намагання провести паралелі між її науковою спадщиною та концепціями західних соціологів. Серед учасників конкурсу звучить справедливе дорікання на відсутність повного зібрання наукових творів Н. В. Паніної. Тому видання цих робіт має стати одним зі свідчень нашого визнання її наукової вагомості для професійної підготовки молодого покоління соціологів України.

Особливий інтерес викликає погляд молодих соціологів на власне місце і роль в соціологічній спільноті з огляду на її майбутнє. В цій книзі ви знайдете щирі відповіді щодо складнощів переходу від статусу «молодого і перспективного» до реалізації виданих колишнім аспірантам авансів. Викликає стурбованість чесне визнання того, що необхідність додаткових заробітків замість наукових занять засмучує молодих соціологів

і ставить перед ними непросте запитання про можливість самореалізації в науці без свідомого самообмеження в матеріальних благах життя.

Що ж до професійної етики, то тут слід відзначити налаштованість молодих соціологів на виважене ставлення до даних масових опитувань, зважаючи на багатоманітність інтерпретацій отриманих даних, їх прагнення до обґрунтованих висновків з урахуванням обмеженості соціологічних методів аналізу. Доволі щиро виглядає позиція відсутності благоговіння перед визнаними авторитетами, якщо вагомість їх думок і оцінок не виглядає переконливою і аргументується насамперед статусом останніх.

Свою мотивацію участі в цьому конкурсі апліканти пояснюють бажанням отримати додаткові стимули для наукового самовдосконалення та отримання статусу лауреата, під авторитет якого простіше отримати фінансування соціологічних досліджень.

Мене, як члена конкурсної комісії, хвилює майбутнє конкурсу імені Н. Паніної, насамперед гострий дефіцит гідних молодих аплікантів, який ми вже можемо відчутти в наступному другому конкурсі. Йдеться, насамперед, про малочисельність та географію походження конкурсантів. Конкурсні роботи надійшли лише з кількох великих міст, тоді як фактично «поза кадрам» залишається південний схід, південь та центр України. Поруч з цим, географія захищених вчених звань кандидатів соціологічних наук є відчутно ширшою. Слушно виникає питання: чому і звідки такий дисонанс? Вірогідно висунути кілька гіпотез: недостатня інформованість про проведення конкурсу; реалістична самооцінка своїх опублікованих робіт, які підійшли для захисту, але є недостатньо кваліфікованими для подачі на конкурс, і, нарешті, занижена самооцінка своїх здібностей, або, простіше, зайва скромність.

Власний досвід участі в засіданнях спеціалізованої Вченої ради свідчить, що збільшення кількості молодих соціологів з ученими ступенями, як не прикро, є неадекватним щодо зростання професійного рівня молодшої генерації українських соціологів, їх внеску в розвиток вітчизняної науки. Аргумент моїх можливих опонентів щодо необхідності «накопичення критичної маси» соціологічних кадрів сприймаю доволі скептично, оскільки недостатньо кваліфікована дисертація є свідченням дефіциту професійних знань та наукової культури самих молодих кандидатів наук, а тому виникає сумнів щодо їх здатності кваліфіковано поширювати соціологічні знання серед студентської молоді. Ті ж, хто отримав диплом кандидата передусім

Наталія Вікторівна Паніна...

для власного іміджу та отримання можливого бонусу для конкурентної боротьби за посаду, як правило, втрачені для науки.

Цілком можливо, що ситуація з дефіцитом аплікантів з числа молодих соціологів поглиблюється також і внаслідок недостатнього інформування про конкурс та недооцінки власних сил. Тут ситуацію можна і треба виправляти, також за допомогою цієї книги.

МОТИВАЦІЙНІ ЛИСТИ ТА ЕСЕ ПЕРЕМОЖЦІВ ПЕРШОГО ТУРУ КОНКУРСУ

Светлана Бабенко

О современном состоянии социологической науки в Украине

Анализируя современное состояние социологической науки в Украине, можно исходить из нескольких ракурсов рассмотрения проблемы. *Во-первых*, можно проследить развитие социологии с институциональной точки зрения, описывая как структурно-организационные формы ее развития (академическая и университетская наука, исследовательские центры, деятельность САУ и других организаций), так и процесс институционализации социологии на уровне профессионализации научного сообщества, его количественного и качественного роста, а также тематической направленности научно-исследовательских направлений, в т. ч. диссертационных исследований, как это было представлено в работе А. Резник и В. Резник¹. *Во-вторых*, можно воспользоваться системным подходом и пойти по пути оценки современного состояния социологии с точки зрения ее взаимодействия с внешними системами (властью, СМИ и обществом, с другими научными дисциплинами, опытом мировой социологической науки) и внутренними подсистемами (воспроизводство и взаимодействие научных школ, поколений исследователей, и социологических организаций, развитие социологического образования, университетская и академическая наука, региональные и столичные социологические центры и т. д.) — с другой. *В-третьих*, еще один ракурс описания состояния социологии — это рассмотрение качества производства социологического знания, иными словами тенденции в развитии методологических и теоретических разработок, их тематическая направленность (как это было представлено В. Арбениной²);

¹ Резник А., Резник В. Украинская социология после 1991 // Социология: теория, методы, маркетинг. — №3. — 2004. — С. 22—46.

² Арбенина В. Над чем работают социологи Украины (по результатам контент-анализа «Харьковских социологических чтений») // Социология: теория, методы, маркетинг. — №1. — 2006. — С. 166—176.

уровень использования и развития арсенала количественных и качественных методов социологических исследований; а также степень эффективности прикладных социологических проектов в решении конкретных социальных проблем. Данный аспект характеризует степень развития социологической науки, с одной стороны, и востребованность социологического знания, с другой стороны. *В-четвертых*, можно говорить о развитии социологии в Украине в сравнении с состоянием мировой социологической науки¹ с точки зрения развития мультипарадигмальности и междисциплинарности, методической культуры проведения исследований и использования сравнимых методик и показателей, возможностей включения в проекты сравнительных исследований и т. п., что является важным показателем современного состояния социологии и перспектив ее развития. *И, наконец*, можно остановиться на одной из ключевых тематик социологического знания в современной Украине, и на примере развития данной тематики проанализировать состояние научного поиска и его результатов, не претендуя на всесторонний характер анализа современного состояния социологии.

Обрисовав общую панораму проблемного поля «современное состояние социологической науки в Украине», в данном небольшом эссе мы пойдем по последнему пути и рассмотрим современное состояние социологии в Украине сквозь призму тематики трансформации.

*Трансформация как предмет изучения социологов в Украине
и как состояние социологической науки*

Для отечественной социологии последних двадцати лет характерно рассмотрение современного общества в терминах трансформации. Трансформационные процессы в постсоветских обществах происходят в двух проекциях. С одной стороны, эти преобразования являются неотъемлемой частью глобальных процессов, изменения глобальной мир-системы (в терминах И. Валлерстайна): глобализации рынков, информационных потоков и социокультурного пространства. С другой стороны, процессы постсоветской трансформации являются уникальным

историческим опытом преобразования сложного феномена советского общества, который имеет собственную логику и механизмы развития. Но и социология как часть трансформирующегося общества переживает процесс трансформации. С одной стороны, в результате большей открытости общества, снятию идеологического пресса и ограничения информационных потоков, она подвержена влиянию тенденций развития мировой социологии, полипарадигмальности и необходимости наверстывания освоения опыта классической и современной социологической мысли и методов исследования. А с другой стороны, отечественная социология стоит перед необходимостью саморефлексии и использования опыта исследования советского и постсоветского общества, поскольку его уникальные воспроизводящиеся структуры и практики социального поведения, повседневности и мировосприятия невозможно объяснить с помощью заимствованных концептов.

Уникальность социологии как науки заключается в ее двойственном характере. Прежде всего, как наука она должна удовлетворять требования объективности, валидности и надежности производимого знания, выявлять и исследовать закономерности, говорить на универсальном научном языке и давать возможности сравнения разных обществ и проявление разных социальных феноменов. Но предметом исследования социологии всегда является национальное общество, тесно связанное с культурой, менталитетом, формами экономической и политической организации, структурами и практиками повседневности. Соответственно, методология изучения общества во многом зависит от его социокультурной почвы и должна вырастать из эмпирики. Применение западных концепций может быть полезно, но изучение отдельного общества должно оперировать адекватной ему терминологией, что систематизируется в теоретические конструкции более высокого порядка, имеющие более высокий объяснительный потенциал, по сравнению с заимствованными как «костюм с чужого плеча» концептами и концепциями. И создание методологии и концептуального аппарата это очень важная задача, которая стоит перед современной социологией в Украине, и еще не решена в рамках постсоветской социологической науки, обуславливая характер трансформации самой социологии содержательно, методологически и методически.

Для адекватного описания и объяснения характера, направленности и механизмов развития трансформационных процессов в постсоветских обществах необходима соответствующая концептуальная база и понятийный аппарат, который на современном этапе развития мировой

¹ *Танчер В.* Соціологічна думка України на тлі світової соціології // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — №1—2. — 1998. — С. 18—26.

Шульга Н. Українська соціологія в пошуках самоідентичності // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — №2. — 2000. — С. 170—177.

социологической науки не может не базироваться на мультипарадигмальных основаниях науки и сравнительном анализе происходящих изменений в разных типах посткоммунистических стран на фоне изменений более глобального характера. Именно в рамках социологии макроуровня (общей социологической теории) возможно создание подобной методологии, единого научного языка, обеспечивающего адекватное теоретическое описание трансформационных процессов и единое методологическое основание эмпирических социологических исследований, дающее возможность реализовывать функции социологии, анализировать, объяснять и прогнозировать процессы в современном обществе. В разработке подобной методологии не обойтись без осмысления наследия мировой социологии социальных изменений, изучения динамики социального неравенства, структур и институтов, предстоит серьезная работа по выработке таких аналитических конструкций, которые позволяли бы описывать и объяснять уникальность трансформационных процессов на постсоветском пространстве, их специфику на фоне общецивилизационных изменений. Значительный вклад в понимание сущности и механизмов трансформации и создание методологических оснований ее комплексного социологического изучения вносят теоретическая модель социетальной трансформации общества Т. И. Заславской, концепция зависимого постсоветского развития Д. Старка и Л. Брюста, теория социокультурной травмы П. Штомпки, теория хаотического капитализма Д. Лейна, деятельностно-структурная парадигма классовообразования О. Д. Куценко¹, концепция двойной институционализации и аномической адаптации Е. И. Головахи и Н. В. Паниной². На решение подобных задач и были направлены мои научные поиски в рамках магистерской диссертации «Сравнительное социологическое исследование социокультурного потенциала трансформирующегося общества: методология и методы» (науч. рук. Т. И. Заславская, МВШСЭН, 1999)

¹ Куценко О. Д. Деятельностно-структурная парадигма становления классов // Классовое общество. Теория и эмпирические реалии / Под ред. С. А. Макеева. — К.: Институт социологии НАН Украины, 2003. — С. 42—81.

² Головаха Е., Панина Н. Постсоветская деинституционализация и становление новых социальных институтов в украинском обществе // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2001. — №4. — С. 5—22; Головаха Е., Панина Н. Основные этапы и тенденции трансформации украинского общества: от перестройки до «оранжевой революции» // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2006. — № 3. — С. 32—51.

и кандидатской диссертации «Социокультурный потенциал трансформации постсоветского общества» (науч. рук. О. Д. Куценко, ХНУ, 2004).

В постсоветской социологии развернулась теоретическая дискуссия о возможности и необходимости создания общей теории трансформационных процессов, активно обсуждавшаяся в течение десятилетия на ежегодном симпозиуме «Куда идет Россия?» (1994—2004 г.), ежегодных конференциях «Харьковские социологические чтения» (1994—2006 г.), I—IV конференциях «Проблемы развития социологической теории» Социологической ассоциации Украины в Киеве (2001—2004 г.). Важной эмпирической базой для создания такой теории является ежегодный мониторинг общественного мнения, который проводится с 1992 года ИС НАНУ под руководством Н. В. Паниной и Е. И. Головахи и ряд фундаментальных исследовательских проектов, проводимых киевскими и харьковскими социологами. Однако, несмотря на продолжительность дискуссии и масштабность специальных социологических исследований по частным проблемам трансформационного процесса и теоретических обоснований полученных результатов, целостной концепции, системно объясняющей трансформацию постсоветского общества, его специфические структуры и механизмы, взаимосвязь советского наследия с факторами расхождения векторов развития обществ стран бывшего СССР пока что не было создано. Характерным показателем нерешенности данной проблемы является незначительное количество монографий, которые бы систематизировали многообразие и подчас эклектичность множества публикаций по тематике современной трансформации постсоветского украинского общества. Можно привести несколько работ (далеко не полный перечень), в рамках которых такие попытки систематизации предпринимаются¹, однако если говорить об академическом

¹ Головаха Е. И. Суспільство, що трансформується. Досвід соціологічного моніторингу в Україні. — Київ: ІС НАН України, 1997.

Бабенко С. С. Трансформирующееся общество как тип общественного устройства Украины и России // Методология, теория и практика социологического анализа современного общества. — Харьков: Изд-во ХГУ, 1999. — С. 20—25.

Михальченко Н. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? — К.: Ин-т социологии НАНУ, 2001.

Хмелько В. Макросоциальные изменения в украинском обществе за годы независимости // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2003 — № 1. — С. 5—23.

диалогі і створенні теорії, пояснюючої трансформаційні процеси цілісно і системно, то здесь все еще остается обширное поле для работы отечественных социологов.

Важним елементом розвитку соціології є можливість порівняння феноменів і процесів, що відбуваються в суспільстві, з аналогічними в інших суспільствах. К сожалению, сучасна соціологія в Україні не може похвалитися розвинутою інфраструктурою академічних взаємозв'язків як між регіональними центрами соціологічних досліджень, так і з партнерами в інших країнах, незважаючи на окремі ініціативи і спільні дослідницькі проекти.

Для створення можливостей конструктивного діалогу в межах неформальної дискусії соціологів з різних наукових центрів, обговорення ними проблематики і методологічного оснащення вивчення посткомуністических трансформацій ми організували академічну мережу «Сравнительное изучение посткоммунистических трансформаций», яка впродовж півтора років (2002—2004) за підтримки проекту «Гражданское образование» (СЕР) об'єднала роботу молодих і відомих дослідників з академічних інститутів і університетів країн ЦВЕ і колишнього СРСР. Робота цієї академічної ініціативи переслідувала дві цілі: крім суцільно наукової — обговорення досліджень і можливостей створення теорії, пояснюючої посткомуністическі трансформації (за результатами опублікована колективна монографія *Посткоммунистические трансформации: векторы, измерения, содержание* / Під ред. О. Д. Куценко, С. С. Бабенко. — Харків, 2004), також і освітню — розробку, порівняння і створення бази даних програм курсів по посткомуністическим трансформаціям, які викладаються в різних вузах країн ЦВЕ і колишнього СРСР (доступна на сайті СЕР і соціологічному порталі ХНУ), а також створення «виртуального суспільства» або «невидимого коледжа», що об'єднує дослідників і викладачів, які працюють в межах даної проблематики.

Суспільна трансформація: концептуалізація, тенденції, досвід / За ред. В. Танчера. — К., 2004. — С. 5—48.

Кутуєв П. Концепції розвитку та модернізації в соціологічному дискурсі: еволюція дослідницьких програм. — К.: Сталь, 2005.

Головаха Е., Паніна Н. Основные этапы и тенденции трансформации украинского общества: от перестройки до «оранжевой революции» // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2006. — № 3. — С. 32—51.

По моему глубокому убеждению, такие формы работы не просто дают кратковременный осязаемый результат, такой как публикация или коллекция методического обеспечения учебных курсов по определенной проблематике, но и является «мастерской» по усовершенствованию профессионального потенциала отечественной становящейся социологической науки и созданию предпосылок ее дальнейшего роста, созданию возможностей обмена опытом и включенности в дискуссию, научной саморефлексии, расширению горизонтов сравнительного анализа и развитию научной социологической методологии.

Олег Демків

Якою є місія соціолога і чи можлива вона?

Слова, обрані мною за назву есе, перекликаються з назвою праці російського соціолога Г. Батігіна «Чому неможлива соціологія моралі» (в російському варіанті — «Как невозможна социология морали»). Автор вказаної праці наголошує на проблемності відстороненого, ціннісно-нейтрального дослідження поля моралі. З іншого боку, саме існування наукової соціологічної рефлексії на предмет дослідження моралі вже становить собою ствердну відповідь на питання — чи можлива соціологія моралі.

Подібною є і ситуація із вибором, який має здійснити науковець в умовах аплікації теоретико-методологічних побудов на рівні оцінки чи прогнозу конкретно-політичних подій. Дві довічні загрози постають перед науковцем, дві одвічні Сцилла і Харибда, які представляють собою дві крайні альтернативи на шкалі вибору, що стоїть перед науковцем, і це насправді складне питання: чи не є ця шкала дихотомною? Одною із крайностей у цьому сенсі є самоізоляція у інтелектуальній «вежі зі слонові кістки», а іншою крайністю є проекція власних конкретно-політичних переваг у сферу наукових суджень.

Соціологія, яка стає дедалі більш плюралістичною та поліцентричною дисципліною, демонструє зразки обох із вказаних крайнощів, причому деякі з цих зразків стосуються зовсім не маргінальних постатей у розвитку соціологічної думки, а, навпаки, центральних фігур пантеону сучасної соціології, якщо оперувати термінологією О. Конта, пов'язаною із його баченням соціології як новітньої громадянської релігії. Так, рівень абстракції теоретичних поглядів Н. Лумана чи М. Кастельса позиціонує вказаних авторів у полі, яке не перетинається зі світом конкретно-політичних оцінок та прогнозів. Натомість, такі автори як Е. Саїд, П. Бурдьє чи Ю. Хабермас свідомо та цілеспрямовано сходили з соціально-філософського рівня теоретичних побудов на рівень конкретно-політичного аналізу та прогнозу.

Так, зокрема об'єктом соціально-філософського аналізу останнього з названих авторів є механізми впливу громадян на здійснення політичної влади. На мій погляд, концепція колонізації життєвого світу світом політичним Ю. Хабермаса є цілком адекватною теоретичною інтерпретацією не лише актуального стану сучасних західних демократій, а й, можливо, навіть більшою мірою, сучасної української дійсності. Зокрема, наступні складові цього процесу є актуальністю в сучасному українському суспільстві:

— публічна сфера розширюється таким чином, що основними акторами у ній стають великі організації, такі, як політичні партії з їхніми олігархічними тенденціями, які витісняють із неї індивіда;

— чітка відмінність між приватним та суспільним зникає, в суспільній сфері майже ексклюзивно діють великі організації (партії, групи інтересів), які проводять особистий інтерес, замість універсального суспільного інтересу;

— медіа перетворює громадян на пасивних реципієнтів продуктів культурної індустрії. Звужується поле публічної дискусії. Найважливіші проблеми артикулюються не громадянами, а тими, хто має вплив на медіа. У підсумку громадяни є лише споживачами, а медіа самі «створюють» і «вирішують» політичні проблеми;

— диференціація розподілу праці, яка поглиблюється, фрагментує суспільство в силу чого знижується рівень солідарності у суспільстві, руйнуються класові спільноти, національні та, врешті, гендерні ідентичності;

— зникає справжня конкуренція між політичними елітами. Партії інтегруються у єдину субсистему, пов'язану майновими та родовими

зв'язками, відірвану від інших систем у суспільстві. Найважливіші політичні рішення приймаються негласно.

Все це спричиняє руйнування раціональної комунікації, яка характерна для життєвого світу, шляхом проникнення у цей світ економіки і держави. Шлях, який пропонує Ю. Хабермас, полягає у демократизації тих організацій та інститутів, які колонізували приватну сферу та сферу громадянського суспільства. Держави, політичні партії, інститути, медіа мають бути організовані таким чином, щоби стати відкритими для раціонального обговорення. Вони мають чинити спротив концентрації грошей і влади і трансформуватися в напрямку демократичної публічної сфери. Умовно кажучи, колонізатор має перетворитися в колонізованого. Ю. Хабермас пропонує два напрямки досягнення цієї мети: по-перше, розвивати соціальні рухи, які мають відігравати більшу роль в формуванні «загальної волі» та, по-друге, вдосконалювати конституційно-правові інститути, тобто вводити більш демократичні процедури в діяльність політичних партій, посилювати роль плебісцитарних моментів, посилювати контроль над медіа для впливу критичної аудиторії.

Однією з найбільших загроз демократії Ю. Хабермас вважає, поряд із експансією з боку політики та економіки в особі еліт та корпорацій, радикальні політичні угруповання, нездатні до ведення раціональної дискусії. Інакше кажучи, Ю. Хабермас, можливо, не в останню чергу через гіркий досвід веймарської демократії, відстоює позицію, згідно з якою демократія є у небезпеці, доки містить механізм самознищення, втілений зокрема у широкому, чи надмірно розширеному, розумінні права на свободу слова та створення політичних партій і добровільних асоціацій взагалі. Демократія уподібнюється до Уробороса — міфічного змія, який поглинає власний хвіст. Таким чином, життєздатність демократії залежить від успішності застосування ексклюзії, тобто виключення груп, які не відповідають нормам ліберально-демократичної політики. Натомість ті групи, які можуть засвоїти ліберально-демократичний дискурс, залишаються у межах політичного поля.

Конкретно-політична проекція поглядів Ю. Хабермаса залишає невирішеним ключове питання: хто має визначати межу раціонального дискурсу. Водночас, на моє переконання, соціологія не повинна відмовлятися від теоретичної рефлексії з приводу політики. Власне, від теоретичної, бо короткотермінове політичне прогнозування вже дуже глибоко і, здається, без спротиву увійшло до предметного поля соціології.

Такого роду дослідження мають значну цінність, хоча б з точки зору поступової реабілітації репресованої у радянські часи соціології, але, якщо соціологічне дослідження сфери політики обмежити виключно опитуваннями про виборчі преференції, створенням моделі «бажаного кандидата», екзит-полами і тому подібними дослідженнями, то актуалізується загроза перетворення соціології у таку собі полстерологію, відгалуження теорії маркетингу чи науку-придаток до технологічного супроводу виборчих кампаній. В сучасних вітчизняних умовах вказана тема набуває особливої актуальності у зв'язку з черговим стрибком вертикальної політичної мобілізації у аритмічному континуумі соціально-політичного розвитку українського суспільства.

Одна зі статей російського соціолога та публіциста Левінсона має назву «Тефлоновий народ». У невеликій за обсягом статті автор торкається надзвичайно важливого питання. Чому аксіоматичний у межах соціології політики та політології поділ легітимності на дифузну та специфічну працює в Російській Федерації дивним чином: не підтримуючи в основній своїй масі конкретні кроки влади громадяни, тим не менше, підтримують владу «загалом», і ця підтримка зростає? Думаю, що сьогодні вже є достатні підстави стверджувати, що у силу різних обставин українське суспільство не є «тефлоновим» у тому сенсі, у якому про це писав А. Левінсон. Ця особливість лише примножує тягар відповідальності, який лежить на сучасних українських соціологах.

Іншим, вартим уваги, особистим, так би мовити, феноменологічним досвідом вважаю розповідь знайомого узбецького соціолога про опитування на предмет рівня довіри до політичних інститутів і те, як у результаті опрацювання первинної інформації, зібраної у полі, рівень довіри до тогочасної влади цієї пострадянської республіки зріс із оптимістичних 70 відсотків до фантастичних 95 відсотків. Вказані особливості: з одного боку, стан українського суспільства, у якому формується елементи здорового політичного дискурсу, що, зокрема, виявляється у відносній сталості орієнтацій щодо протестної політичної поведінки та коливаннях рівня довіри до політичних інститутів у залежності від успішності конкретно-політичних кроків цих інститутів. Та, з іншого боку, спокуса політичною заангажованістю, котру далеко не кожен науковець може подолати, сказавши вічні слова Г. Сковороди.

Загальним місцем у оцінці шляху, пройденого вітчизняною соціологією, став наголос на тому, що вітчизняна соціологія довгий час була

такою собі самореферентною системою, що спричинило значне відставання і у теоретико-методологічному, і в методичному аспектах її розвитку. Проте, зазвичай, поза увагою залишається те, що аналогічна самореферентність мала місце і у сфері соціологічної етики. Загалом, ситуація вимушеного наздоганяючого розвитку вітчизняної соціології дає можливість, кажучи словами І. Ньютона, «стояти на плечах гігантів», але, водночас, містить і низку небезпек. У цьому контексті набуває актуальності не лише запозичення напрацювань західних соціологів, а й формування відповідної професійної етики, у межах котрої етику переконання повинна врівноважувати етика відповідальності, кажучи словами М. Вебера.

Сутність етики відповідальності, на мою думку, вдало ілюструє наступний приклад, якоюсь мірою народжений педагогічною практикою. Якщо лектор напише на дошці слова «бий ...», де замість трьох крапок буде будь-яка із назв етносу чи соціальної групи, то немає особливого значення, який знак пунктуації (крапка, знак оклику, знак запитання чи три крапки) стоятимуть після цих слів. Сама по собі артикуляція якоїсь конкретно-політичної альтернативи актуалізує можливість її втілення.

Це есе виявилось продовженням рефлексії, започаткованої російським автором Г. Батигінім. Ця рефлексія буде продовжуватися і надалі у межах загальносоціологічного наукового дискурсу, у межах вітчизняної соціології як і у межах моєї власної інтелектуальної біографії. Відтак, проміжним підсумком може бути наступний: місія соціолога не тільки є можливою, вона є поліваріантною та плюралістичною, як є плюралістичною сама соціологія. Моє бачення цієї місії, і своєї місії, є таким: як науковець і педагог я бачу центральним імперативом своєї професійної діяльності критичність щодо структур, у межах яких відбувається, кажучи словами Е. Фромма, втеча від свободи, безвідносно до того, що є конкретним змістом цих структур: консьюмеристські орієнтації, відданість політичним ідеологіям чи релігійним доктринам. Загальнолюдські універсалиї є єдиними структурами, відданість яким необхідна. Насправді таких універсалий дуже мало, але саме тому їх потрібно захищати.

Андрей Зоткин

Элитологические сюжеты в творчестве Н. В. Паниной

В гуманитарных произведениях, которые в своих масштабах затрагивают и раскрывают важные стороны человеческого бытия (отдельных индивидов, социальных групп или же всего общества в целом), каждый может обнаружить стороны, близкие его интересам. Именно это качество позволяет обращаться к таким работам неоднократно специалистам разных областей вне зависимости от времени. Что и позволяет трудам надолго пережить их творцов. Наталья Викторовна Панина оставила после себя несколько поистине бессмертных произведений, которые будут актуальны для специалистов-гуманитариев всегда. Это и «Психология человеческого взаимопонимания», которая усваивается даже неподготовленным читателем буквально на одном дыхании, при этом, позволяя ему взглянуть на особенности формирования своего характера и отношения к себе и миру как бы со стороны, с другой позиции. Это и «Технология социологического исследования», без материалов которой не обходится ни один социолог-практик в Украине. Это и «Кодекс профессиональной этики социолога», положения которого создают идеальную модель отношения к своему делу настоящего профессионала. Но, пожалуй, главной творческой вершиной Натальи Викторовны является создание и многолетняя работа над социологическим мониторингом «Украинское общество» — уникальной летописи общественных процессов в Украине. Одной из последних работ Н. В. Паниной стала статья «Основные этапы и тенденции трансформации украинского общества: от перестройки до „оранжевой революции“», вышедшая в соавторстве с Е. И. Головахой. Именно в этой работе Натальей Викторовной концентрированно были подведены главные итоги почти 15 лет работы над ее главным научным трудом.

В этом итоговом исследовании Н. В. Паниной для нас особенно интересны были фрагменты, относящиеся к процессам становления и функционирования политических элит Украины, затрагивающие вопросы моделей их поведения и взаимоотношений с другими социальными группами на фоне общих трансформационных процессов в украинском обществе. Например, интересным является объяснение стимула к трансформациям в советском обществе дефицитом «наиболее желанных социальных (т. е. элитных. — А. З.) позиций» в условиях роста количества претендентов на них. Что, в конечном итоге, логично завершилось изъятием из общественного обихода обязательной составляющей — идеологического стержня, который скреплял разнородные элементы (возможно, прежде всего тем, что уравнивал их в большинстве проявлений общественной жизни), и распадом СССР. Конечно же, версий и гипотез, которые объясняют процессы распада СССР, очень много. Среди них преобладают экономические трактовки. Однако невозможно полноценно объяснить такую крупную социальную трансформацию без учета роли наиболее активных субъектов общества (элит) и их влияния (активного или пассивного) на процесс.

На наш взгляд, данная мысль Н. В. Паниной позволяет исследователю увидеть перспективы дальнейшего развития объяснения общественных процессов в Украине через призму теории элит. Во-первых, теоретическое объяснение общественных преобразований и, прежде всего, смены властной элиты процессами ее институционализации, «замыкания в себе» встречаются у В. Парето, Н. Бердяева, П. Сорокина. Но именно в исследовании Н. В. Паниной это теоретическое и умозрительное положение классиков теории элит было четко и основательно продемонстрировано на реалиях советского и постсоветских обществ.

Второе: о пассивной и активной роли властной элиты в процессах общественных преобразований вообще и распада СССР в частности. Закономерность институционализации элиты, когда она создает барьеры, ограничивающие доступ к высокопривлекательным социальным позициям, и, тем самым, «замыкается» сама на себе, уже предопределяет следующий виток трансформации общества. Подобного рода флуктуации нередко связаны со сменой правящей элиты или же принципиальными внутренними изменениями в их среде в соответствии с требованиями времени. Таким образом, элита, придя к власти

и едва начав институционализироваться, уже пассивно создает почву для дальнейших изменений в обществе и в своей среде.

Однако для постсоветских обществ была характерна именно активная роль правящих элит в социальных трансформациях. Это прекрасно прослеживается в статье Н. В. Паниной. Элита, чувствуя кризис советской системы, высвободила длительное время подавляемую социальную инициативу и направила ее в сферу частного предпринимательства. Источниками социальных взрывов в республиках бывшего СССР были, опять-таки, конфликты между старыми и новыми элитами. Но в Украине правящая элита, легко мимикрируя в идеологическом поле, создавала и тщательно поддерживала специфическую «украинскую модель» посткоммунистического развития. В результате чего она смогла предотвратить социальные взрывы и серьезные конфликты в Украине, провести необходимые для новой ситуации реформы, но, в то же время, затормозила развитие украинского общества. Элиты, в соответствии со своими интересами, проявляли высокую активность в поддержании существования старых и создании новых социальных институтов. Массовое выступление граждан в период «оранжевой революции» против злоупотребления властью со стороны правящей элиты тоже вряд ли было бы возможным без организующей и направляющей роли контрэлиты, стремящейся к власти. Об этом свидетельствует современное пассивное отношение к политическим процессам населения, не связанное единой сетью неправительственных организаций.

Мысль Н. В. Паниной относительно двойной институциональной системы, берущая корни в более ранних работах исследователя, имеет прямое отношение к вопросу о процессах становления и функционирования властных элит в Украине. Как уже говорилось, элиты поддерживали выгодную им двойную институциональную систему с молчаливого согласия пассивного населения. Что, в конечном итоге, реализовалось в формировании особой «украинской модели» посттоталитарного «полуоткрытого» общества во внутренней политике и многовекторного «государства-кентавра» — во внешней. Однако это предопределило и формирование специфической «украинской модели» самой правящей элиты Украины, которая была и остается такой же амбивалентной, двойственной, как и все ее действия. Утратив монолитность образца советской номенклатуры, внешне дифференцируясь по партийно-идеологическим символам-признакам, все украинские политические элиты сохранили поразительное единство во властных и экономических

интересах. Что, в конечном итоге, нивелирует их внешние символические отличия. Всякий раз, наступая на одни и те же грабли, каждая политическая сила стремится стать «партией власти», которая обречена на делигитимацию в общественном сознании (что и произошло с «Громадой», НДП, СДПУ(о), НСНУ). Станный, не поддающийся логике инстинкт: стать «халифом на час» для того, чтобы кануть в небытие.

Двойственность деятельности политиков, большинство из которых связана с крупным бизнесом, отражается на процессе принятия ими решений в парламенте (что и было прослежено нами в исследовании под руководством профессора Д. Лэйна). Большинство депутатского корпуса одновременно имеет склонность к левому идеологическому спектру в принятии решений по социальным вопросам, и к правому — по экономическим законопроектам. В то же время элиты дифференцированы по внешнеполитическим ориентациям, что уже 15 лет поддерживает существование «государства-кентавра». Таким образом, украинские политические и правящие элиты по структуре своих интересов едины внутри и дифференцированы внешне. По форме же своего поведения они — неаристократы со всей полнотой власти и привилегий во внутриобщественных отношениях и, одновременно, на международной арене — местечковые несамодостаточные провинциалы, безропотно ведомые внешними факторами. И именно теоретический конструкт Н. В. Паниной о двойной институциональной системе дает ключ к пониманию этой амбивалентности. Развивая мысль, можно прийти к выводу о существовании определенной взаимосвязи социальных институтов и элит. Активно влияя на процессы создания и трансформации институтов, элиты впоследствии подвергаются социализирующему воздействию со стороны своих «детищ». И в этом проявляется зависимость более высокого порядка, которая нуждается в дальнейшем осмыслении.

Еще один момент, который для исследователя элит невозможно обойти вниманием в работе Н. В. Паниной, — это ранее затронутый вопрос о дефиците социально привлекательных позиций, но уже в условиях современного украинского общества. Сейчас в украинском обществе, как и в советском, количество элитных позиций ограничено, а количество претендентов на них растет. Одним из показателей этого может служить, например, тенденция увеличения сегмента граждан, получающих высшее образование. Но проявления социальных протестов против разительных контрастных отличий между элитами и всем остальным обществом не наблюдается. Вряд ли это может

объясняются только пассивностью незлитных слоев. С одной стороны, в Украине уже нет явных, четко очерченных социальных барьеров тоталитарного общества для социального «лифтирования» (они заменены аморфными, но еще более прочными барьерами нового буржуазного общества). Но в украинском обществе в то же время не распространена идеология «Американской Мечты», провозглашающая равенство шансов, что могло бы нивелировать отличия между элитой и населением и, тем самым, легитимизировать существующее неравенство. В одном из своих докладов на заседании Ученого совета Института социологии НАНУ Е. И. Головаха озвучил тезис о появлении «неодворянского сословия» и вероятности «антиэлитного бунта» в украинском обществе. Действительно, правящая элита Украины уже сейчас проявляет себя (особенно в стилях жизни) как новая аристократия. Но когда возможен социальный протест в разьединенном украинском обществе? На наш взгляд, при сохранении современных условий в украинском обществе тенденции протеста против «дворцов на фоне хижин» будут возрастать уже при следующем поколении нынешней правящей элиты, которое получило элитарный статус как аскриптивный и воспринимает свое общественное положение как должное.

Другим немаловажным аспектом в исследованиях Н. В. Паниной является вопрос о модели взаимоотношений элиты и населения, который, к сожалению, мы можем затронуть лишь вкратце (ввиду ограниченных объемов данного эссе). На основании мониторинга «Украинское общество» можно прийти к выводу, что правящая элита, которую мы наблюдаем сейчас во всех ее проявлениях, и система ее взаимоотношений с населением именно таковы, какими им позволило сформироваться само украинское общество. Социальные правила, основанные на идеологии государственного патернализма, фактически дало молчаливый карт-бланш элитам в их стремлении использовать как можно дольше ресурсы двойственной социальной системы. И даже новый кризис, связанный с исчерпанием ресурсной базы двойной институциональной системы («оранжевая революция»), завершился не только оказанием обществом высокого доверия новой правящей элите, но и возложением всей полноты ответственности на нее за свое дальнейшее благосостояние, что, как справедливо отмечено Н. В. Паниной, имело «иждивенческий характер».

По результатам «Европейского социального исследования», в котором приняла участие Украина, была опубликована статья Натальи Викторовны в «Гранях». В ней были отмечены тенденции, подтверждающие результаты мониторинга. Граждане Украины, интересуясь политикой, отказываются принимать активное участие в формировании институтов гражданского общества в своей стране (включены в эти процессы всего 2 % украинцев), что, в итоге, «определяет реальную перспективу демократического изменения политической системы, экономики и духовной жизни общества». Эта мысль, на наш взгляд, прекрасно сочетается с известным афоризмом Бисмарка: «Каждый народ имеет то правительство, которого он достоин». Так как элита в немалой степени является зеркальным отражением состояния общества, которым она управляет. И ведет она себя с обществом именно в тех рамках, которые допускает само общество.

В завершении хотелось бы сказать, что, на наш взгляд, данное эссе лишь в незначительной степени демонстрирует многогранность и универсализм творческих идей, почерпнутых в работах Натальи Викторовны Паниной, которые позволяют молодым исследователям развивать социологическую мысль в самых различных ее аспектах. Что, в итоге, позволяет думать о развитии научных открытий выдающегося украинского социолога в трудах ее последователей.

Сергій Літвінов

Про актуальність соціології української соціології

Сьогодні соціологічне знання є розгалуженим комплексом теоретичних концепцій, методів та методик збору, аналізу й обробки даних щодо соціальних груп, інститутів, соціальних відносин, макро- і мікроструктур соціальної взаємодії. Стрімкий розвиток системи соціологічних знань в Україні, поширення соціологічного погляду на все більшу кількість

сфер суспільного життя і, так би мовити, «вглиб» соціальних практик, призводить до змін самої соціології як у формі пошуку більш досконалого й адекватного інструментарію, так і на рівні концептуального узагальнення, корекції теоретичних моделей соціальних процесів та явищ, методологічних установок і орієнтирів. Експансія соціології в незалежній Україні протягом останнього десятиліття викликає резонансну реакцію громадськості, окремих соціальних груп, спільнот, політичних сил. У зв'язку з цим перед соціологами постає низка зовнішніх та внутрішніх викликів. Мова йде, насамперед, про інституціоналізацію соціології як наукової та навчальної дисципліни, а також про проблему теоретичної самоідентифікації української соціології в світовому теоретичному контексті і на пострадянському науковому просторі зокрема.

З одного боку, можна спостерігати процес екстенсивного розширення системи соціологічних знань: соціологія стала обов'язковим предметом для вивчення у вищих навчальних закладах, постійно створюються нові соціологічні факультети та кафедри. З іншого боку, фундаментальні дослідження, які фінансуються майже виключно державним коштом, поступаються місцем прикладним дослідженням переважно в контексті соціологічного забезпечення т. зв. електорального процесу. Остання обставина провокує ряд непорозумінь всередині соціологічної спільноти, частина якої сповідує класичний веберівський ідеал «чистої», ціннісно нейтральної науки, а інша частина фактично заперечує цей ідеал своєю фаховою діяльністю. Зрозуміло, що остаточної відповіді на питання «хто правий?» в даній ситуації дати не можна, однак зрозуміло, що обмежитись лише констатацією моральних обставин теж недоречно. Якщо підійти до аналізу ситуації з концептуальних позицій соціології науки П. Бурдьє, то можна зробити висновок, що українська соціологія є полем, в якому точиться боротьба агентів — виробників соціологічного знання, які мають різні за обсягом та структурою капітали і намагаються перетворити свій власний інтерес на принцип структуризації поля соціології («фахове» і «не фахове» знання, «чесні» або «нечесні» соціологи, визнані науковці та маргінали тощо).

На мій погляд, всі ці процеси потребують докладного вивчення, оскільки подальший розвиток соціології в Україні неможливий без теоретичного та практичного вирішення зазначеного кола питань. Саморефлексія соціологічного знання в національному, регіональному та глобальному контексті, а також дослідження соціальної динаміки соціології як специфічної сфери інтелектуальної діяльності є для мене

головним об'єктом уваги як соціолога-науковця, що в статусі аспіранта належить до т. зв. «академічної» університетської соціології.

Загалом, до дилем української соціологічної науки, які, на мій погляд, матимуть визначальний вплив на її розвиток протягом найближчих 10 років, варто віднести наступні:

- а) залучення, адаптація «західних» соціологічних теорій / спроба утвердження власної традиції соціологічного теоретизування;
- б) орієнтація на фундаментальні / прикладні дослідження;
- в) плюралізм теоретичних концепцій / спроби синтезу та формалізації;
- г) тотальна комерціалізація / державне фінансування («академізм»).

В сучасній українській соціології, як уже зазначалось, жоден із полюсів поки що не став провідним орієнтиром діяльності, окрім, хіба що, прогресуючого зменшення частки фундаментальних дослідницьких проектів серед усіх досліджень, які претендують на статус соціологічних. Причому знімати гостроту конфлікту альтернатив звичною фразою про те, що все має бути вирішено шляхом самоорганізації соціологічної спільноти, на мій погляд, безглуздо. Адже бурдєанська концепція боротьби в полі соціології різних агентів — індивідів та груп більш реалістично відбиває стан сучасної української соціології, аніж просвітницьке поняття «наукової спільноти». Немає єдиного проекту національної соціології, натомість між різними національними проектами соціології точиться запекла боротьба: поряд з академічною соціологією все більший вплив здобувають орієнтовані на недержавного замовника електоральна соціологія (на противагу соціології електорального процесу), маркетологія (*versus* соціологія економіки), опитування громадської думки, до яких найбільш доречно можна було б застосувати термін «полстерографія» (*versus* соціологія громадської думки).

Прикладні дослідження і теоретична соціологія теж, на жаль, є практично автономними царинами діяльності соціологів-фахівців. Серед масштабних проектів із потужною методологічною базою та детально розробленими методиками аналізу даних можна вказати на моніторинг «Українське суспільство», який проводиться Інститутом соціології НАН України сумісно з Фондом «Відродження» та започаткований за безпосередньої участі Н. В. Паніної, на дослідження за програмою проекту «Європейський барометр», на низку інших

досліджень, що вже дали нетривіальні результати. Однак загалом в сучасній українській емпіричній соціології, що розвивається під цілковитим впливом еkleктики традиційних концепцій і некритично сприйнятих «постмодерністських» віянь, превалує формалістичний підхід стосовно пояснення та інтерпретації даних. Замість пошуку реального місця якогось факту в соціальному просторі домінує той чи інший варіант соціально-демографічної редукції соціальних детермінант. Не реальний суспільний праксис акторів, а абстрактні «ознаки» статі, віку й освіти обирають за вихідні пояснювальні чинники. Абсолютизація соціально-демографічної моделі, прийнятої лише в певних умовах і релевантної для обмеженого кола явищ і процесів, веде до необґрунтованих з точки зору логіки наукового пізнання висновків. Використання потужних статистичних методів аналізу інформації лише маскує суть справи. Вони не здатні замінити досліднику відсутність обґрунтованої моделі соціальної ситуації, яка є предметом вивчення. Тому показово дистанційовані від серйозної теорії «інтерпретації» часто ідуть шляхом розриву з вивченням дійсного суспільного праксису актора, що підміняється сурогатним набором його соціально-демографічних характеристик, відсотків і «фальшивих» кореляцій (на великих вибіркових сукупностях можна отримати кореляції будь-чого з будь-чим). Як правило, складні мережі причинності та «фальшиві» кореляційні зв'язки роблять ці характеристики вельми зручними і значущими із статистичної точки зору. Але оскільки таке пояснення *post hoc* нічого не додає і не змінює, а значить ні до чого не зобов'язує, то його неперифікований зміст обертається на простий вербальний додаток до декількох формально отриманих чисел. Дана система інтерпретації має всі ознаки тлумачення — процедури, застосовної до літературних текстів, сновидінь і візерунків на кавовій гущі, проте сумнівної в світлі концепції теоретико-гіпотетичного наукового знання. Соціологічна астрологія, як і її автентичний прототип, може спиратися на найновіші засоби й інструменти пізнання, на надійні методики отримання первинної інформації та її аналізу. Власне модна сьогодні теза, або ж навіть «принцип», індетермінізму у вивченні соціальної реальності часто-густо є лише евфемізмом для позначення демографічного детермінізму в соціології. Це типове і глибоко вкорінене у практиці емпіричних досліджень явище, яке знаходить прояв на всіх етапах проведення соціологічного дослідження — від його теоретичного обґрунтування

до підготовки висновків. Протиставити даній дослідницькій практиці можна лише соціально-практичну, соціально-детерміністську соціологію, орієнтовану на вивчення дійсного суспільного праксису у єдності різних його аспектів, проявів і суспільних умов. Тому я вважаю одним з пріоритетів своєї подальшої наукової діяльності також вивчення валідності та спроможності пізнавальних технологій, на які в наш час спирається сфера емпіричних соціологічних досліджень.

Отже, на моє переконання, критична рефлексивна позиція є вкрай необхідною й ексклюзивною в полі української соціології. Остання має багату теоретичну спадщину, значний потенціал розвитку в галузі прикладних досліджень (особливо, порівняльних і моніторингових). Для того, щоб ці потенції мали максимально сприятливі умови для втілення, потрібно розвивати вітчизняну «соціологію соціології», а не обмежуватись історіографічними розвідками. Тому власні наукові пошуки я маю намір здійснювати саме в цій перспективі.

Андрей Мельников

Нам вибирать...

Наталья Викторовна Панина была и всегда будет одним из ведущих социологов Украины. Стоит ли здесь перечислять все без исключения аргументы в пользу такого, казалось бы, легко, но все же со смешанными чувствами высказанного убеждения? Полагаем, что нет. Наталья Викторовна была тем социологом, которых Миллс назвал 24-часовыми, и для того, чтобы понять это, с ней не нужно было быть знакомым лично. А возможно ли в наше время быть 8-часовым социологом? Полагаем, что также нет. И вот если умножить эти 24 часа на те годы жизни, которые были отданы этой, пожалуй, самой неблагодарной и недружелюбной к тем, кто в нее не верит, науке, мы получим наследие, которое может быть либо недооценено и тем самым утеряно, либо принято и тем самым оказаться бесполезным. Но верить сегодня в социологию нелегко, также, как позитивисту нелегко поверить в трансцендентное, а украинцу — поверить в собственные силы.

Последний всемирный социологический конгресс в Дурбане показал, что социология теряет связи, как ни парадоксально, с объектом своего исследования — обществом, выключается из широких социальных дискурсов, перестает быть понятной «широкому кругу читателей». Все чаще ставятся вопросы о целесообразности, полезности социологии, погруженной во все нарастающую специализацию и кодификацию своего языка.

На Западе, хотя и с опасениями такой тенденции, ссылаются на традицию, обращаются к национальным и историческим корням социологии. А что можем сказать мы? Почему фактически отсутствует украинская страница истории социологии? У молодого поколения социологов часто вообще бытует мнение, согласно которому до 1991 года социологии в Украине не существовало. Если кому-либо и знакомы имена П. Юркевича, М. Ковалевского, В. Черноволенко, В. Оссовского, С. Макеева, Е. Головахи и др., то мало кто знаком непосредственно с содержанием их идей. Эту ошибку необходимо устранять, чтобы вместе с этим можно было бы предложить будущему поколению обществоведов традицию, а не кризис профессиональной идентичности.

В свете подобных рассуждений сохранение научного наследия Натальи Викторовны представляется особенно важной задачей. Обращаясь к этому наследию, можно сказать и об учебнике, который запомнился еще в студенческие годы, и о всеукраинском мониторинге, который в последнее время стал, по сути, оплотом различных научных дискуссий и споров среди украинских социологов, и, что сегодня становится особенно актуальным, — Кодексе профессиональной этики социологов САУ. Огромная работа по разработке Кодекса, проведенная Н. Паниной, на наш взгляд осталась недооцененной социологическим сообществом, но ведь именно благодаря этой работе мы имеем сегодня в распоряжении кодекс профессиональной этики, который по своему уровню не уступает аналогичным кодексам ведущих социологических организаций.

Проблематика, которой посвящала свои работы Наталья Викторовна, чрезвычайно широка. Но все же она обладает некой целостностью, которая, как представляется, уводит нас в сферу проблем скорее социально-психологических, которые не могли и не могут не волновать каждого из нас, особенно когда диагноз очевиден — «социальное безумие».

В своем докладе на XII Харьковских Чтениях (ноябрь 2006) муж Натальи Викторовны Евгений Иванович Головаха, говоря слова памяти, отметил: «Наталья Викторовна не любила социологию». Это, на первый взгляд, шокирующее заявление на самом деле поднимает вопрос, который для социологии обладает огромным значением. Этот вопрос, берет свое начало еще в работах классиков социологии (например, Вебер/Дюркгейм) и, развиваясь последние сто лет во многих социологических концепциях, остается открытым. Вопрос, при котором отказ от преобладающих над нами социальных фактов означал бы другую крайность — преобладание индивидуальности, за пределы которой мы не в силах вырваться. Такая амбивалентность требует от современных социологов особых способностей, позволяющих преодолеть дихотомический кризис в построении собственного социологического мировоззрения. В противном случае полюбить социологию действительно нелегко.

Ответила ли на этот вопрос Наталья Викторовна, еще предстоит понять, анализируя ее научное наследие. Е. И. Головаха в своем интервью, которое вышло под названием «В социологии закончилось время бурь и натиска» сказал следующее: «Я могу вам точно сказать, она (Н. В.) была в некотором сомнении, выбирала между точными и гуманитарными науками, но нашла золотую середину в психологии, потому что в ней необходимы и гуманитарные знания, и точные. Она не могла выбрать что-то одно и выбрала ту науку, где точные и гуманитарные знания стремятся к воссоединению — правда, этот союз редко бывает счастливым».

Потенциал Натальи Викторовны, связанный со способностью быть твердой, в этом отношении проявляется во многих ее работах и по-разному, но, что кажется особенно важным, это его проявление в способности прямо и открыто рассуждать, а не прятать многочисленные вопросы за сложными терминологическими построениями и «звонкими дефинициями». Другими словами — быть честным с собой и другими, качество, особенно ценное для социолога сегодня. С помощью Натальи Викторовны это качество справедливо стало источником профессиональной этики украинских социологов. У Натальи Викторовны была «абсолютная беспристрастность и объективность. К ней даже подойти с предложением, противоречащим Кодексу профессиональной этики, который она сама написала, было невозможно» (Е. И. Головаха). Идеал, заслуживающий уважения.

Свой путь в науке Наталья Викторовна начала приблизительно в середине 1970-х, когда стала сотрудником Института геронтологии АМН. Так, еще в советское время, центральной темой ее исследований становится проблематика социальной адаптации и в частности, геронтологические проблемы, связанные с различными аспектами адаптации личности к новым условиям пенсионного периода, которым посвящена ее кандидатская диссертация «Проблемы социальной адаптации пожилых людей к статусу пенсионера» (1980). В разрезе данных проблем затрагиваются вопросы, относящиеся к таким отраслям знания как социология семьи и социология медицины, а в отношении общетеоретических разработок звучат такие категории как «социальный статус», «социальная роль» и др. Уделяется внимание проблемам образа и стиля жизни — теме, которая будет воплощена уже в докторской диссертации «Образ жизни и психологическое состояние населения в условиях перехода от тоталитаризма к демократии» (1993).

Наталью Викторовну можно считать пионером исследований в такой области, как социология эмоций — неотъемлемой части экзистенциальной социологии, становящейся особенно актуальной в наше время. Тогда же, еще в конце 1980-х ею поднимается проблематика жизненной удовлетворенности, которая позднее воплотится в различных работах, посвященных социальному самочувствию, и станет одним из лейтмотивов ее исследований.

В 1991 году Наталья Викторовна переходит в Институт социологии НАН Украины, а в своих исследованиях уделяет внимание остро возникшим тогда социально-политическим и национальным проблемам. Удивительно, что еще в начале 1990-х она настолько чутко обозначила основные проблемы украинского общества, что сегодня, 15 лет спустя, можно с уверенностью сказать, что она была права. А что может быть важнее для социолога, чем подтверждение его предположений и прогнозов? В частности, мы можем обратиться к ее исследованиям того времени, посвященным проблеме русского языка и русской культуры в Украине, а также исследованиям социальной напряженности.

Еще одним направлением исследований Н. Паниной становится общественное мнение и проблема социального доверия. Говоря о проблеме социального доверия, которой посвящены проводимые нами в данный момент исследования, стоит отметить, что наиболее полезными материалами для них явились данные мониторинга, проводимого

под руководством Натальи Викторовны, а также некоторые другие ее работы (например, исследование 2001 года «Молодежь Украины: структура ценностей, социальное самочувствие, и морально-психологическое состояние в условиях тотальной аномии»).

Проблему социального доверия в Украине подчеркивают многие зарубежные социологи. Похоже, что именно эту проблему пытался определить как самую острую для нас Ф. Фукуяма в Киеве, о ней же в первую очередь говорит и профессор Д. Джонсон. Наследие Натальи Викторовны позволяет начинать исследования в этой области не с «чистого листа».

В связи с этим возникает целый ряд небезыntenесных размышлений, развитие которых могло бы стать продолжением начинаний Н. Паниной. Это, например, проблема интернальности/экстернальности украинского социума, которая удивительно созвучна концепции *mauvai foi* (дурной веры) Ж.-П. Сартра, идеи которого оказывают значительное влияние на теорию экзистенциальной социологии. Взгляд на эту проблему с точки зрения экзистенциальной социологии может дать новые результаты в ее развитии. Также, это выводит нас на некоторые другие классические теории, такие как *Gemeinschaft-Gessellschaft* Ф. Тенниса, солидарность Э. Дюркгейма, внешний и внутренний социальные уровни И. Гоффмана и др., в связи с которыми открывается дискуссия об аутентичности социологической информации, детерминированной глубинными причинами социальных процессов и явлений.

Еще один любопытный вывод, который требует дальнейшего анализа, возник в результате обсуждения монополярности состоятельности количественного измерения украинского общества. Интересно рассмотреть особенности применения качественных методов социологических исследований для дальнейшего развития отдельных результатов мониторинга. Действительно, если население Украины не доверяет социальным и политическим институтам, то что дает ему основания доверять украинской социологии, которая у обывателя вообще ассоциируется с политикой, недоверие институтам которой остается очень высоким?

Также большой интерес сегодня представляет развитие разрабатываемого Натальей Викторовной Интегрального индекса социального самочувствия (ИИСС), Индекса дестабилизационности протестного потенциала (ИДПП) и ее подход к исследованиям аномии, а также применение шкалы социальной дистанции (подход Р. Парка и шкала Богардуса).

Диагнозу анонимия вообще уделяется мало внимания со стороны украинской общественности. К ней не относятся с той серьезностью, которая присуща этому страшному состоянию. Социологов не слышат, но, что еще хуже, социологи зачастую не слышат друг друга, о чем свидетельствует сложная ситуация в САУ.

После смерти Натальи Викторовны друзья и коллеги писали свои отзывы, в которых отмечали ее чувство острой справедливости и нежелание мириться с непрофессионализмом в социологии. «Самоназванцы — это, на мой взгляд, основная проблема структуры сообщества, которое сегодня в Украине называет себя социологическим», — писала Наталья Викторовна в предисловии к Кодексу профессиональной этики социолога САУ. Что же еще должно произойти, чтобы на эти слова, наконец, обратило свое внимание украинское социологическое сообщество?

В своих размышлениях мы не ставили целью исчерпывающе представить научное наследие Н. Паниной или предложить решение проблем, которые затронуты в ее работах. Тем более, что только список научных публикаций Натальи Викторовны, использованный при написании этого эссе, содержит более 200 публикаций. И что примечательно, размещен этот, пожалуй, самый полный список ее работ на сайте не украинского университета, а американского (Университет Невады, Лас Вегас)!?

Уход Натальи Викторовны заставил многих коллег задуматься. Задуматься о разном... Переворачивается, похоже, целая страница истории украинской социологии, и от нас зависит название ее следующей главы. Наталья Викторовна предложила свой вариант «Плодотворная работа, честь и преемственность традиций». Нам выбирать...

Олексій Мусієздов

Мотиваційний лист

Сучасний стан соціологічної науки в Україні оцінювати доволі складно, оскільки неоднозначними є ті критерії, за якими це оцінювання мало б проводитися. До того ж, було б доречним порівняння

стану української соціології зі станом соціології за кордоном, а, зважаючи на обмеження можливостей вивчення стану соціології в інших країнах «зсередини», зробити це досить непросто.

Отже, що можемо визначити як критерії? По-перше, це наявність визнаних у світі соціологічних концепцій вітчизняних авторів. Взагалі, це, ймовірно, є чи не основним критерієм, оскільки, як показують дослідження з соціології науки, не існує «науки взагалі» безвідносно до визнання науковим співтовариством. І якщо визнаний доробок того чи іншого автора суб'єктивно вважається кимось недостатньо якісним, щоби претендувати на високий рівень наукового знання або взагалі не вважається соціологією, то об'єктивно, тобто спираючись в його оцінці на визнання, саме він і є соціологією, подобається це комусь чи ні. Тож чи є справді визнані світовим науковим співтовариством соціологічні концепції українських авторів? Показником цього, звісно, може слугувати частота посилання на цих авторів у працях інших. На жаль, у західних, зокрема, виданнях таких посилань практично немає. А ті посилання, які можна зустріти, з'являються переважно лише у працях дослідників, які репрезентують пострадянський простір. Такий стан, звичайно, можна пояснити більш тісними зв'язками між ними, які залишилися, зокрема, ще з часів існування Радянського Союзу. До того ж слід додати мовний чинник: російська мова, у соціології зокрема, залишається засобом міжнародного спілкування для вчених з пострадянських країн, що призводить до певної відособленості цих дослідників від світового загалу. Можна також згадати і певну спорідненість тих проблем, — як наукових, так і організаційних — які є актуальними для пострадянської науки. Таким чином, певне визнання на пострадянському просторі української соціології, на мою думку, існує. Але для визнання світового бракує, зокрема, не лише власне «сильних» концепцій, але й досвіду репрезентації своїх здобутків для західної наукової аудиторії. Як казав один мій знайомий: «Якщо є аудиторія, то те, що перед нею відбувається, є шоу». Звичайно, для наукового дискурсу така заява є певним перебільшенням, але в будь-якому разі уміння «подати себе», свої думки широкому загалу так, щоби це було не лише змістовно, але й цікаво і до певної міри оригінально — доволі важливий чинник поширення власних ідей і концепцій. Принаймні ідеали скромного служіння істині, як на мене, не виключають останнього.

Тим більше, якщо дослідник вважає таке поширення одним із шляхів такого служіння — згадаймо, наприклад, Маркса.

Визнання важливе ще й з огляду на те, що воно пов'язане із фінансуванням наукових проектів, оскільки відомо, що гроші даються «під ім'я», і для західних грантодавців це особливо актуально. Взагалі, як мені здається, при усіх недоліках недержавного фінансування наукових проектів, саме цей шлях є, хоч і не панацеєю, але тим, який в змозі покращити стан вітчизняної соціології, оскільки він захоплює конкуренцію між науковцями і в цей спосіб сприяє підвищенню якості соціологічних досліджень, адже відомо, що державне фінансування, принаймні в тому вигляді, який існує сьогодні, майже не мотивує дослідників до самовдосконалення — навіщо, коли є посада, тема кафедри і т. п., а результати держава все одно фахово оцінити не зможе? Та й взагалі, зважаючи на те, що висновки соціологів часто є критичними на адресу держави, навіщо державі підтримувати тих, хто про неї говорить неприємні речі? Принаймні це не логічно. А до визнання державою необхідності соціальної критики та врахування критичних висновків, на жаль, дуже далеко.

Важливим показником розвитку науки є її інституціалізація, зокрема наявність наукових установ, що проводять дослідження. Загалом можна сказати, що ступінь інституціалізації соціології доволі непоганий: маємо не так вже й мало соціологічних організацій, які є відомими і визнаними — як в Україні, так і в світі (про що свідчать хоча б звернення саме до них українських і закордонних замовників соціологічних досліджень). Щодо якості досліджень та репутації цих організацій, можна згадати процедуру їх акредитації Соціологічною асоціацією України — наявність такої процедури засвідчує визнання вітчизняними соціологами необхідності звернути увагу суспільства на те, які саме організації заслуговують на довіру, оскільки практика політичної маніпуляції результатами соціологічних досліджень з боку сумнівних організацій компрометує соціологічну діяльність як таку. А використання цих результатів, навіть із недобрими намірами, саме по собі може вважатися непрямим показником визнання соціології в суспільстві.

Якщо ж говорити про тематичні преференції вітчизняних соціологів, то попри закиди щодо недостатньої відповідності певних тем загальним потребам суспільства (тобто певне заглиблення у фундаментальні сфери на противагу допомозі у вирішенні конкретних практичних завдань), можемо відзначити, що загалом українська соціологія

перебуває у «мейнстрімі» соціологічної думки. Це стосується, зокрема, таких тем, як соціальна структура, ідентичність, соціальна напруженість тощо. Також і теми, які стосуються посткомуністичних трансформацій, соціокультурних змін, політичних та економічних процесів навряд чи можна визначити як неактуальні. Отже, і досліджень немало, та й якість загалом непогана (мені, зокрема, доводилося стикатися із західними дослідженнями, чия якість була, м'яко кажучи, сумнівною). Але слід відзначити те, що про них іноді непросто дізнатися. По-перше, періодичні фахові видання за визначенням не можуть охопити всього масиву досліджень та розробок, які проводяться. По-друге, особливо якщо брати до уваги «великі» збірки наукових праць, то слід враховувати також позанаукові чинники, які впливають на появу в них тих чи інших статей. Як результат — необхідність, як і за радянських часів, докладати додаткових зусиль, аби віднайти серед усього загалу справді якісні публікації. Хоча в цілому, як на мене, праці вітчизняних дослідників характеризуються доволі високою якістю. Виходом із ситуації могло б стати більш ширше інформування колег про дослідження, які проводяться. Звичайно, певним чином цю місію виконують конференції, але дуже часто формат конференцій надає учасникам вкрай недостатньо часу, щоби більш-менш детально щось обговорити з колегами.

Важливим показником розвитку науки можна вважати також й інституціалізацію професійної освіти. Якщо порівнювати теперішній стан професійної соціологічної освіти з першими пострадянськими часами, не говорячи вже про радянські, то вочевидь маємо суттєвий прогрес: ще кілька років тому в Україні підготовку спеціалістів за спеціальностями «соціологія» та «соціальна робота» проводили 27 вищих навчальних закладів, а загальна кількість студентів, які випускалися за цими спеціальностями сягала 1200. Нібито дуже непогано. Але слід зазначити дещо щодо її якості. Як на мене, великою проблемою залишається відсутність фахової конкуренції серед викладачів — можливість студентами обирати певні курси та певних викладачів часто є формальною, і, на мою думку, немає підстав для зміни цієї ситуації, оскільки інтерес викладачів за нашої освітньої системи все одно буде визначальним: якість викладання практично не оцінюється і не береється до уваги. Тобто бачимо відсутність стимулів для самовдосконалення тих, хто викладає соціологію: навіщо прагнути більшого, коли оплата твоєї праці не залежить від її якості? Студенти, стикаючись

з таким станом речей, самі нерідко розчаровуються в соціології або відтворюють таку саму практику й у своїй діяльності.

Змальована картина нібито виглядає надто песимістичною, але попри це соціологічна наука розвивається, проводяться цікаві дослідження, а негативні моменти, напевне, завжди були й будуть, і навряд чи ми колись зможемо бути повністю задоволеними тим станом речей, який існує: «якщо в тебе нічого не болить, то ти, мабуть, помер». Тож моя оцінка сучасного стану соціологічної науки (більше як науки, ніж як освіти) в Україні швидше позитивна.

Як же описати моє власне місце та роль в соціологічній спільноті? Стандартна відповідь «молодого науковця» проokuє до висловлювань щодо цього в майбутньому часі та обіцянок всебічно сприяти подоланню негараздів, «достойно нести прапор» та відповідати високим стандартам, усвідомлюючи суспільну відповідальність вченого і т. ін. Але висловитися в такому дусі було б надто пафосно, нецікаво, надто просто і, власне кажучи, нещиро. Щодо мене особисто, то, як на мене, певне місце у науковій спільноті (щодо ролі сказати важко) я вже маю. Зокрема, час від часу я не без задоволення відзначаю, що хтось про мене знає, хтось консультується, хтось посилається на мої праці. Особливо це приємно, коли визнання надходить від тих колег, чия думка у справді ціную. Але, на жаль, це лише наслідок моїх колишніх, переважно з часів моєї аспірантури, «здобутків». Хочеться йти далі і певним чином переходити від статусу «молодого та перспективного» до реалізації виданих мені авансів. В той же час служіння науковій істині, як це не прикро, навряд чи може бути абсолютно безкорисливим. І необхідність завантажувати себе додатковими заробітками замість наукових занять засмучує і спричиняє роздуми щодо того, а чи справді можна зреалізуватися в науці, не жертвуючи при цьому іншими важливими речами? Тож моя участь у конкурсі мотивована бажанням отримати додаткові стимули для наукового самовдосконалення та наблизитися до реалізації власних інтересів (як наукових, так і ні) через набуття статусу фахівця, під авторитет якого простіше отримати фінансування соціологічних досліджень. До того ж моя публікація, яку я хотів би надати для участі в конкурсі, наступного року вже не відповідатиме конкурсним вимогам. Можливо, така позиція зовсім не романтична, чи то навіть дещо цинічна, але так воно є. Я не фанатик соціологічної науки, для мене це більше професія, ніж покликання, але вважаю, що зміг би дещо зробити для соціології (а вона для мене).

Максим Паращевін

Соціологія в Україні: потенціал і проблеми

На мою думку, загалом сучасна українська соціологія розвивається достатньо активно, беручи до уваги значні обмеження, наявні в розвитку соціологічного знання за радянських часів. За відносно невеликий період після інституалізації соціології в Україні, наша наука посіла належне їй місце серед гуманітарних наук. Соціологічним пошуком, як теоретичним, так й емпіричним, охоплені практично всі сфери суспільного життя, хоча й із різною інтенсивністю, що пов'язане як із проблемами фінансування (дослідження одних сфер фінансують з більшим бажанням, ніж інші), так і зі зміщенням наукових інтересів дослідників. Затребуваними виявляються насамперед прикладні дослідження, ті, які можна використувати «тут і зараз». Звичайно, передусім це стосується політичних та електоральних досліджень. В той же час перспективні дослідження, які необхідні для визначення стратегічних планів, є мало затребуваними.

Відбулося масштабне впровадження соціологічної науки до освітньої сфери. Соціологічні кафедри з'явилися у всіх основних вищих навчальних закладах. Соціологія, або на рівні повноцінного курсу, або на рівні спецкурсів, стала невід'ємною частиною навчального процесу.

Позитивним моментом є те, що соціологія розвивається не лише в столиці, але й в регіонах. Визнаними соціологічними центрами стали Харків, Одеса, Львів, Дніпропетровськ. Хоча треба відмітити, що столичний рівень все ж таки залишається недосяжним для регіонів, внаслідок як більшої концентрації соціологів у столиці, так і більшої доступності тут наукової літератури, що явно відображається на рівні дисертаційних робіт і наукових публікацій, які походять з регіонів.

Важливим здобутком української соціології є створене і підтримуване Інститутом соціології НАН України моніторингове дослідження

стану українського суспільства. Таке опитування дає змогу фіксувати як поточний стан суспільства, так і динаміку його змін.

Про певне визнання соціології принаймні на рівні інформаційної сфери свідчить часте застосування даних соціальних досліджень в якості аргументації на користь своєї позиції. Нерідко під час інтерв'ю політики, політологи, економісти, різноманітні коментатори і аналітики озвучують дані про задоволеність своїм життям, довіру до різноманітних соціальних інститутів, залученість до громадської активності тощо.

В той же час у соціології, як в принципі і у будь-якої науки, залишається низка проблем. Я б розділив їх на два основні види — проблеми інституційні і проблеми методологічні. Окремо можна виділити проблему репутації соціології в суспільстві і ставлення до неї.

До перших зі згаданих проблем можна віднести: а) складності із функціонуванням соціології як предмета викладання у вищих навчальних закладах; б) складності із функціонуванням соціології як науки, яка має на меті прирощення наукового знання; в) низький рівень внутрішньодисциплінарної кооперації.

Стосовно стану із соціологією як предметом навчання, то тут питанням залишається якість і рівень його викладання у вищих навчальних закладах. Професійних соціологів часто не вистачає, і соціологічні кафедри часто формуються за рахунок, наприклад, філософів і політологів. Відповідно, рівень викладання знаходиться на належному рівні.

Стосовно власне наукових розробок, то можна відмітити, що значна частина кандидатських і докторських дисертацій, особливо тих, що виконуються поза межами основних соціологічних центрів, мають невисокий науковий рівень. І ще добре, якщо ці захисти для здобувача є лише необхідністю для кар'єри у внз, оскільки в таких випадках подальшої «наукової» діяльності не відбувається.

Також з інституційних проблем можна відмітити слабку внутрішньодисциплінарну кооперацію. Взаємозв'язки і взаємодія науковців-соціологів між собою знаходяться на недостатньому рівні; особливо це стосується контактів із закордонними соціологічними центрами. Наявна загальноукраїнська професійна спілка — Соціологічна асоціація України — досить малопомітна, що, на моє переконання, насамперед пов'язане зі слабким бажанням її рядових членів приділяти її діяльності свій час і зусилля.

Серед проблем, так би мовити, методологічних, я би відмітив наступні. По-перше, можна зафіксувати недостатній розвиток теорій

середнього рівня. В соціологічному знанні переважають або вузькі, прикладні розробки, або глобальні макротеорії, які саме внаслідок своєї глобальності виявляються такими, що їх важко практично застосувати до реальності.

По-друге, негативним моментом, на мою думку, є захоплення сучасними модними малообґрунтованими течіями, такими як постмодернізм та синергетика. На моє переконання, реальної альтернативи принципам позитивізму в науці немає, оскільки без них гуманітарна наука перетворюється на абстрактну філософію, на набір малообґрунтованих напівфантастичних теорій, яких може бути створено безліч. Безперечно, необхідно усвідомлювати значні обмеження позитивістського методу у вивченні соціальних процесів, і чітко заявляти про наявність таких обмежень, але відхід від позитивістських методів призводить лише до появи умоглядних необґрунтованих теорій.

В той же час не можна доводити до абсурду і позитивізм та емпіризм. Адже для конкретних соціологічних даних проблемою залишається багатоваріантність трактувань одних і тих же фактів. Часто при аналізі даних дослідники забувають саму природу факту. А факт є не самою реальністю, а описом людиною цієї реальності. Відповідно цей опис може частково або навіть суттєво відрізнитися від цієї реальності. Наприклад, навіть такий, здавалося б, на перший погляд явно позитивний факт, як зростання частки населення, яке в опитуваннях заявляє про задоволеність своїм рівнем життя, може мати принаймні 2 інтерпретації — «оптимістичний» дослідник заявить, що це свідчить про зростання добробуту в суспільстві, а «песимістичний» дослідник заявить, що це можна пояснити тим, що люди звикли жити за умов злиднів і зменшили для себе планку вимог, тому і стає більше задоволених. Тобто інтерпретація одних і тих же даних може різнитися в залежності від позиції дослідника. Тож надмірне захоплення аналізом даних опитувань населення може не лише не давати, так би мовити, діагноз соціальної реальності, а навіть формувати хибний діагноз, який вестиме до прийняття хибних управлінських рішень. Необхідно не забувати про різні можливості пояснення, враховувати в аналізі їх всі, а не зосереджуватися на тих, які відповідають власним заздалегідь сформованим гіпотезам, і не підганяти дані під ці гіпотези.

По-третє, мені здається помилковою наявна на сьогодні акцентуація на мультипарадигмальності соціології. Така точка зору веде скоріше до розпаду науки на окремі малопов'язані між собою елементи.

Швидше слід орієнтуватися на синтез різних підходів, пошук можливостей застосування одночасно різних способів пояснення даних.

Певні складності викликаються також зменшенням інтересів науковців до одних соціальних груп і надмірна акцентуація на вивченні інших. Наприклад, якщо в радянські часи з відомих причин соціологічні дослідження значною мірою зосереджувалися на вивченні трудових відносин (економічна соціологія, соціологія праці, соціологія села), то на сьогодні цей напрямок досліджень, особливо соціологія села, знаходяться скоріше у занепаді, оскільки на них практично немає соціального замовлення, тоді як значно, може, навіть надмірно, збільшився інтерес до вивчення еліт.

Для суспільного стану і визнання соціології залишається проблемою майже виключне її ототожнення із опитуваннями громадської думки. Причому такі уявлення поширені не лише серед пересічних громадян, але й серед представників інших наук, як природничих, так і гуманітарних. Подібне звуження соціологічного знання призводить до зневаги до більш широких узагальнень, а також кидає тінь негативу на всю соціологію у випадках, коли соціологічні опитування стають інструментом у політичній боротьбі і компрометуються з усіх боків.

До того ж, висновки і рекомендації соціологів, якщо вони не стосуються питань виборів, залишаються практично не затребуваними державними управлінськими органами.

Відповідно я бачу своє місце в сучасній українській соціології як прибічника позитивістського її напряму, орієнтованого на дуже обережне ставлення до даних опитувань громадської думки, зважаючи на можливість багатоманітних інтерпретацій їх результатів і можливі закладені ще на етапі формування інструментарію помилки. У своїй роботі я прагну робити лише добре обґрунтовані висновки, чітко усвідомлювати можливості і обмеженість тих чи інших методів. Я проти благоговіння перед визнаними авторитетами, і розглядаю в якості таких авторитетів лише тих, чий думки і оцінки здаються мені переконливими. Я маю сумніви у можливості якихось глобальних, революційних відкриттів у гуманітаристиці загалом і соціології зокрема. Скоріше потрібна постійна кропітка робота на рівні вузькоприкладних досліджень і теорій середнього рівня.

Олександр Резнік

Наукова спадщина Н. В. Паніної

Для того, щоб оцінити наукову спадщину Наталії Вікторівни Паніної, треба мати на увазі те, що вона була очевидцем та учасником становлення української соціології. Свого часу ця наука відроджувалася у 1960—70-х роках поколінням, якому пощастило засвоїти революційні і досі неперевершені здобутки тодішньої світової соціологічної думки. Саме тоді сформувалося вузьке соціальне коло, представники якого були особисто знайомі, обізнані про діяльність один одного незалежно від географічної локалізації. Неформальні механізми соціального контролю, що ґрунтувались на цінностях моралі, порядності, безкорисливості та професіоналізму, змушували цих людей підходити до проблем отримання соціологічної інформації з обережністю та зваженістю. Саме об'єктивний образ соціальної дійсності, створюваний на підставі цих соціологічних досліджень, склав науковий доробок Н. В. Паніної, у полі наукових інтересів якої потрапили чи не всі зрізи взаємовідносин у суспільстві. Крім суто наукових робіт, вона, спираючись на досягнення соціальної психології, у науково-публіцистичних творах розкривала складні механізми людського спілкування, шляхи та засоби подолання непорозуміння у взаєминах з оточуючими.

Одним із найбільших внесків Н. В. Паніної у розвиток української соціології можна назвати дуже важливий проект «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін», під науковим керівництвом якої, починаючи із 1994 року, цей проект виконувався до 2006 року в Інституті соціології НАН України. Завдяки накопиченому емпіричному матеріалові, яким ми завдячуємо безпосередньо Н. В. Паніній, українська соціологія має реальний шанс увійти до світової соціології. Саме матеріали моніторингу стали основою десятків захищених кандидатських та докторських дисертацій. Цей проект безумовно потрібно втілювати у подальшому. Адже той соціологічний фактаж, який відображений

у моніторингові, дає унікальну нагоду виявляти соціологічні закони суспільства у період суспільних перетворень. Потрібно лише дотримуватися тих наукових критеріїв та вимог, які намагалася донести Н. В. Паніна до соціологічного співтовариства України.

Наполегливість, з якою Н. В. Паніній вдалося зробити проект моніторингу усталеною практикою діяльності Інституту соціології НАН України, відобразилась і на такій важливій роботі у співавторстві з М. М. Чуриловим, як побудова вибірки, яка репрезентує доросле населення України. Треба зазначити, що принципи побудови цієї вибірки, закладені на початку 1990-х, стали взірцевими для інших соціологічних центрів, які проводять загальноукраїнські опитування.

Не менш важливою у розвитку української соціології була громадянська позиція, зайнята Н. В. Паніною при розробці системи показників соціальних змін, які застосовуються у вищезгаданому моніторингу. Завдяки моніторингу люди змогли об'єктивно побачити свій рух до *реалізації демократичних перетворень в українському суспільстві та підвищення рівня добробуту населення України*. Саме ці принципи при побудові системи показників соціальних змін були щирими бажаннями Н. В. Паніної зробити свій внесок у подоланні людьми труднощів трансформації.

Інший проект, започаткований під науковим керівництвом Н. В. Паніної, а саме участь України в Європейському соціальному дослідженні, заклав підґрунтя не тільки для одержання достовірного порівняльного емпіричного матеріалу щодо об'єктивного знання про місце українського соціуму серед європейських народів, але й є справжньою практикою для євроінтеграційних прагнень нашої країни. До того ж, це є реальною можливістю інтеграції української соціології у світову.

Судячи з ретельності побудови структури дослідження, сповідування принципів верифікації та операціоналізації, роботи Н. В. Паніної можна віднести до неопозитивістського напрямку соціології, який загалом сконцентрований на статистичному виявленні емпіричних законів. Але на відміну від багатьох неопозитивістів, у роботах яких відчувається старанне, а часом безоглядне наслідування математики, через що прочитання їхніх текстів стає доступним обмеженому колу людей, методологічні тексти Н. В. Паніної є цілком зрозумілими для соціологів-початківців. Власне, створений нею навчальний посібник «Технологія соціологічного дослідження» став найзатребуванішим у студентському та аспірантському середовищах. У ньому можна знайти всю інформацію від проектування емпіричного дослідження до написання

наукової публікації, стандартні правила оформлення якої так часто ігноруються у науковому середовищі. Для мене особисто у цьому посібнику стала корисною процедура тривимірного аналізу: зокрема, у запропонованій на конкурс науковій роботі я, аналізуючи етнічну стратифікацію в українському суспільстві, свідомо знівелював вплив поселенської структури на етнічні розбіжності, порівнюючи етнічні групи по чергово за місцем проживання. Увівши у двовимірний аналіз контрольну зміну поселенської структури, я уникнув можливих помилок при поясненні зв'язків.

Методологічна ретельність, яку можна простежити в емпіричних роботах Н. В. Паніної, очевидно формувалася під впливом робіт Ландберга, Лазарсфельда, Мертона. Однак методична дисциплінованість Паніної не була позбавлена креативності, і це простежується в основних її роботах. Яскравим прикладом цього може слугувати модифікація та апробація стосовно населення України у 1990—1991 роках шкали національної дистанції Богардуса, коли ряд градацій американської шкали не міг адекватно відповідати ступеням взаємовідносин в українському суспільстві, і тому Н. В. Паніна вдало адаптувала цю шкалу до української специфіки. Скрупульозні методичні процедури, здійснені Н. В. Паніною і Є. І. Головахою при розробці Інтегрального індексу соціального самопочуття (ІСС), дозволили уникнути вимірювання казуальних емоційних феноменів, які так притаманні суспільствам, що адаптуються і часто набувають ситуативних та мінливих емоційних станів під час перетворень.

Якщо уважно вивчати прикладні роботи Н. В. Паніної, то можна помітити чітке правило: перед вивченням об'єкту дослідження, вона часто проводила експертне опитування. Це правило вона застосовувала, створюючи показники, які дозволили оцінити рівень інформаційних потреб учених-суспільствознавців та охарактеризувати соціально-психологічний портрет учених Секції суспільних наук АН УРСР. Таку ж процедуру вона застосувала, досліджуючи структуру факторів політичного успіху як показника політичної спрямованості розвитку електоральної системи. Так само, основою методики вимірювання рівня соціальної напруженості, що була розроблена Н. В. Паніною у 1998 році, основним показником якої виступає «Індекс дестабілізаційності протестного потенціалу» (ІДПП), слугують результати експертних оцінок (100 експертів) різних форм соціального протесту з огляду на міру їх дестабілізаційності.

До речі, до цього індексу часто звертаються і політики. Зокрема, величину цього індексу навів у своєму виступі перший президент України Л. М. Кравчук на круглому столі у Секретаріаті Президента України, що був присвячений обговоренню Універсалу національної єдності (27 липня 2006 року). Кравчук у прямому ефірі центральних телеканалів у присутності основних політичних гравців навів індекси дестабілізаційності, акцентуючи увагу на високому рівні соціальної напруженості. Очевидно, він скористався даними книги «Українське суспільство 1992—2006: соціологічний моніторинг», яку оперативно встигла опублікувати Н. В. Паніна. Можливо, саме ці наукові аргументи сприяли зваженим діям політиків під час політичної кризи.

Покажемо те, що Н. В. Паніна завжди виступала за відокремлення соціології від ідеології, за розвиток «чистої», вільної від ціннісних суджень соціальної науки. У конфлікті, який розгорівся у зв'язку з проведеними екзит-полами під час президентських виборів 2004 року, Паніна зайняла нейтральну позицію і вказала на методичні помилки, які були допущені в ході підготовчого етапу опитувань громадян всіма електоральними агентами. Саме методологічний об'єктивізм, який сповідувала Н. В. Паніна, зможе забезпечити українську соціологію від підпорядкування її політичною владою.

Якщо уважно вивчати роботи Н. В. Паніної, можна помітити, що суттєвий вплив на її творчість також справив структурний функціоналізм. Спираючись на фундаментальні положення цієї парадигми і на власні багаторічні дослідження, Паніна розробила концептуальну модель ціннісно-нормативної регуляції соціальної поведінки людей та особливостей детермінації їхнього психологічного стану за умов стабільного і нестабільного суспільства. Виходячи з цієї концепції, у стабільному суспільстві поведінку членів спільноти регулює ціннісно-нормативна система як безпосередньо через рольові очікування до поведінки людей з різними соціальними статусами, так і опосередковано, формуючи свідомість. Натомість у нестабільному суспільстві, де ціннісно-нормативна система піддається руйнуванню і виникає стан аномії, поведінка передусім зумовлюється особливостями індивідуальної свідомості його членів. Вирішальну роль набуває афективний, когнітивний і моральний потенціал індивідуальних особливостей свідомості і поведінки людей. Завдяки цій евристичній моделі можна зрозуміти і дослідити ряд феноменів суспільств, що трансформуються.

Слід зазначити, що концепція ціннісно-нормативної регуляції соціальної поведінки людей виникла, як вже зазначалося, на основі багаторічних досліджень Н. В. Паніної. Починаючи з середини 1970-х років вона досліджувала аспекти адаптації людей похилого віку до статусу пенсіонерів. Ці наукові розвідки втілились у кандидатську дисертацію, яку вона захистила у 1980 році. А вже у 1982 році у колективній монографії «Стиль життя особистості» Н. В. Паніна презентувала ґрунтовну схему короткострокової та довгострокової регуляції поведінки індивідів у соціальному середовищі, пов'язуючи стиль життя особистості з конвенціональними та віково-ролевими очікуваннями стосовно соціального статусу. Ці напрацювання потім також лягли в основу дослідження нею феноменів посттоталітарної аномії, соціальної незатребуваності, аномічної деморалізованості, соціального цинізму тощо.

І наостанок, хочеться зазначити, що серйозне опрацювання і осмислення наукової спадщини Н. В. Паніної можливе за умови видання повного зібрання її робіт, оскільки сотні публікацій надруковані в найрізноманітніших виданнях різних країн, що створює труднощі у доступі. Опублікування зібрання творів дасть змогу дослідникам повною мірою збагнути місце і роль Наталії Вікторівни Паніної в українській та світовій соціології.

Владислав Шерстобоев

Самореалізація молодого ученого

Без страсти человек не имеет призвания к науке, и пусть он занимается чем-нибудь другим. Ибо для человека не имеет никакой цены то, что он не может делать со страстью.

Макс Вебер, «Наука как призвания и профессия»

Говорить о собственном месте и роли в социологии аспиранту первого года, коим я являюсь на данный момент, было бы слишком самонадеянно, поэтому беру на себя смелость избрать ту тему, в которой

считаю себя достаточно компетентным. Это тема самореализации молодого ученого.

Здесь говорить можно лишь о тех практиках, которые присутствуют в личном опыте и создают представление об академической атмосфере. В первую очередь, это опыт создания и более чем трехлетней работы в Студенческом научном обществе (СНО) социологического факультета ХНУ им. В. Н. Каразина, и конкретно одной из его секций.

Появление именно такой формы коллективной научной самоорганизации студентов вначале связывалось нами с личной потребностью функционеров СНО в дополнении учебных программ через самообразование, организацию факультативных семинаров и собственные научные изыскания в форме столь редкой для отечественных вузов коллективной интеллектуальной работы. Это свидетельствовало о том, что определенная часть студентов уже на третьем-четвертом курсе испытывала потребность в более серьезной профессиональной самореализации. Позже тому нашлись объективные причины, о чем следует сказать особо.

Из лекций профессора А. К. Дусавицкого, прочитанных нам в декабре прошлого года, выяснилось, что существующая мотивационная дифференциация среди студентов является прямым следствием введения всеобщего полного среднего образования в 1964 году. До этой реформы среднюю школу заканчивало 25 % учащихся, наиболее способные шли в вузы без конкурса, что компенсировалось общей заинтересованностью студентов и высоким интеллектуальным потенциалом. Можно сказать, что абитуриенты вузов в то время представляли собой штучный продукт средней школы.

Введение всеобщего полного среднего образования дало возможность всем получить высшее образование: все школьники стали переходить в старшие классы, но при этом число способных учеников не изменилось (как и до реформы оно составляло 20—25 % учащихся). Эта пропорция перешла из средней школы в вуз, и спустя 10 лет обнаружилась острая проблема неспособности абитуриентов, новые поколения не имеют познавательной мотивации.

Интересно, что, согласно исследованиям профессора П. Тамаша, вышеозначенные тенденции имеют когерентную связь с процессами, происходящими в высшей школе стран Запада. Разница заключается в том, что, если у нас в 1960-е годы было введено всеобщее среднее образование и дифференциация проявилась на уровне студентов, то в Западной

Европе в это время появляется «массовый университет», и проблема «интеллектуального болота» (по выражению Пала Тамаша) переключивается в ряды аспирантов. При этом даже пропорция способных и заинтересованных в научной карьере студентов совпадает — 20 %.

Таким образом, появление студенческого научного общества как формы научной самоорганизации студентов представляет собой ответ на институциональную неспособность вуза предоставить студентам возможность участия в научной работе. СНО становится своеобразным клубом единомышленников, близких по своим мотивационным установкам, объединенных отношением к науке, вынесенным в эпиграф этих размышлений.

Более того, СНО становится одним из важных элементов подготовки квалифицированных научных кадров, о чем может свидетельствовать тот факт, что все его функционеры первого поколения поступили в аспирантуру. Сейчас на очереди второе поколение. Это и не удивительно, ведь основные принципы функционирования СНО — групповая организация работы и практика междисциплинарности — совпадают с современными требованиями подготовки научных работников.

Свой личный вклад в работу СНО я связываю с деятельностью научного руководителя секции Междисциплинарной аналитики, за время существования которой была проведена работа по созданию социологической концепции понятия «терроризм», результаты которой были представлены в коллективной статье (см.: Шерстобоев В. В., Голиков А. С., Хижняк А. В., Горобец Р. В., Кобзарь Ю. В. Социологическая интерпретация понятия «терроризм» в контексте мертоновской парадигмы // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу: Збірник праць. — Харків: Видавничий центр Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 2005. — С. 672—681); разработан подробный план и начата подготовка к работе над коллективной монографией «Терроризм в современном мире: причины, основания, эволюция (XIX-XXI век)»; члены секции в качестве соавторов приняли участие в двух научно-исследовательских проектах («Социальные сети мигрантов: формирование, воспроизведение, потенциал агрессии и поддержки терроризма» (2005 г., н. р. проф. О. Д. Куценко), «Состояние процессов социокультурной и социально-психологической адаптации этнических меньшинств в городе Харькове и возможность регулирования адаптации средствами местной политики» (2006 г., н. р. В. В. Шерстобоев). Кроме того, за последнее полугодие были проведены следующие мероприятия:

1. В рамках ознайомительной программы для младших курсов была проведена серия из 6 семинаров (с 06.10.06 по 01.12.06) под общим названием «Терроризм в современном мире» по результатам двухлетней работы секции;

2. При содействии Харьковского исламского культурного центра и школы «Аль-Манар» организована серия лекций, посвященных религии и культуре мусульман, которые читались преподавателями центра («Источники и законы религии в исламе» 30.11.06, «Иджтихад: гибкость и фундаментальность в исламе» 07.12.06, «Взаимоотношения мусульман с единоверцами и немусульманами» 14.12.06);

3. Проведение 11.12.06 совместно со Студенческим научным обществом исторического факультета круглого стола «Generation 4 terrorism: исторические предпосылки и вызовы современности»;

4. Проведение круглого стола совместно с историческим факультетом ХНУ имени В. Н. Каразина и МАОО «Ар-Раид» «Запад—Восток: две культуры, два пути развития» 01.03.07.

Это — пример работы лишь одной из секций СНО социологического факультета, и она полностью удовлетворяет потребности в самореализации, проявлении инициативы и интеллектуальной деятельности будущих социологов-профессионалов. Надеюсь, в скором будущем этот опыт удастся внедрить на уровне учебно-методических программ.

Світлана Шостак

Мотиваційний лист

Набивайте людям головы цифрами, начинайте их безобидными фактами, пока их не затошнит, — ничего, зато им будет казаться, что они очень образованные. У них даже будет впечатление, что они мыслят, что они движутся вперед, хоть на самом деле они стоят на месте. И люди будут счастливы, ибо «факты», которыми они напичканы, это нечто неизменное. Но не давайте им такой скользкой материи, как философия или социология. Не дай бог, если они начнут строить выводы и обобщения. Ибо это ведет к меланхолии!

Р. Бредбери

Цитата з Р. Бредбері, прочитана на семінарі студенткою-п'ятикурсницею, точніше сам факт її проголошення в сучасному макдональдизованому світі, де художні перебільшення фантаста поступаються у неймовірності та катастрофічності заголовкам новин, виправдовує заняття соціологією як наукою та викладання її в вищих навчальних закладах.

1

Соціологія на сьогодні є однією з нечисленних смислоутворюючих областей людської культури. Саме соціологія (само собою, не таблиці результатів споживчих очікувань) дає можливість мислити критично, руйнувати фонові очікування, не піддаватися спокусам (адже демонструє зловісні механізми, що стоять за ними), уникати стереотипів, зберігати можливість більш-менш осмисленого вибору та утримувати рівновагу на тонкій кромці всезагального божевілля (на жаль, тут неможливо уникнути пафосу). Соціологія може посягти сумніви в тому,

що навколишнє божевілля — нормально й природно. Не так вже й важливо, дотримується соціолог при цьому позитивістських, анти-позитивістських чи постпозитивістських позицій, і взагалі, чи є соціологія наукою.

Філософія — також непоганий вихід, але соціологія набагато доступніша з точки зору форми, і саме це в ній цінне. Філософія може увести нас в абсолютно відірвані від нашого суєтного світу сфери та запропонувати там і залишитися. А соціологія — вона тут, в нашій повсякденності, вона розмовляє нашою мовою. Адже будь-якій розумній людині можна пояснити основні соціологічні поняття та теорії, і вона гарантовано це зрозуміє. З філософією трохи складніше, адже любов до мудрості чомусь здавна мала на увазі любов до ускладнення світу й множення сутностей (світ зараз і так дуже складний, щоб ще більше ускладнювати його філософськими побудовами).

Виходячи з цього, в мене народилася наступна аналогія: філософія як класична музика, соціологія як рок-музика. Звичайно, для вічності класика підійде більше, але для повсякденного життя потрібен Борис Гребенщikov або Джон Леннон, чи не так?

Мені закидають, що критична функція соціології (якщо вона єдина) не виправдовує існування останньої як науки, адже будь-яка наука побудована на критичному ставленні до світу (як каже С. Кримський, «наука починається з подиву»). Але, на мою думку, світ, на який дивиться соціологія, світ соціального, настільки швидко продукує нові ілюзії (однією з яких, можливо, є шанс наукового, незаангажованого пізнання суспільства), що критична функція сама по собі виправдовує прагматику соціології.

Тепер про два можливі напрямки моєї діяльності в галузі соціології. Оскільки трудова книжка моя знаходиться в НАУ — спочатку кілька слів про викладення соціології як я його розумію, а потім — про сучасну соціологічну науку в Україні.

2

Обов'язковість вивчення соціології у вищих навчальних закладах відкриває перед співробітниками відповідних кафедр великі можливості та водночас ставить відповідальні завдання. Невиконання їх матиме невтішні наслідки як для майбутніх спеціалістів, що дарма «прослухали» черговий курс, так і для науки соціології та місця, яке вона посідає

в суспільній свідомості. На першому, ознайомчому, занятті з загальної соціології студенти технічних факультетів ставлять питання на кшталт: «А справді всі соціологи — продажні?», «А справді результати опитувань є такими, як хоче замовник?». Поширеність такого настрою серед студентів — все-таки непересічних людей — свідчить про наявність хибних уявлень про науку соціологію та про фахівців, що нею займаються.

Певна «мода» на соціологію, поряд з модою на маркетингові дослідження, призвела до того, що в свідомості неспеціалістів ці дві абсолютно різні речі важко розрізнити. Таким чином, одним з головних завдань викладача соціології на технічних факультетах може стати, на нашу думку, чітке відокремлення соціології від інших наук та прикладних дисциплін, детальне обговорення її об'єкта та предмета, розмова не тільки про специфіку методів соціологічних досліджень, а й про важливість інтерпретаційних процедур в соціології. Важливо довести студентам, що соціологія займається не тільки сьогоденними замовленнями, а й шукає шляхи до знаходження законів соціального буття (нехай навіть дехто із самих соціологів вже розчарувався в цих спробах). Власне, все це не настільки важко, адже, як правило, студенти на технічних факультетах достатньою мірою володіють системним мисленням, щоб збагнути різницю між позитивною наукою про суспільство та замовленнями, спрямованими на покращення збуту. Щодо методів дослідження — то необхідно продемонструвати важливість в соціології не тільки наявності інструментарію, тобто анкети (за якою найчастіше й пов'язують соціолога), а й обґрунтованих процедур операціоналізації та інтерпретації понять, а також аналіз результатів не лише у вигляді одновимірних таблиць. Звичайно, не треба вимагати цих знань від студентів — буде достатньо, якщо вони зрозуміють, що не кожен, хто ходить з анкетною — соціолог.

Заглиблення в історію соціологічної думки на технічних факультетах здається зайвим — добре, якщо через рік студенти пам'ятатимуть ім'я О. Конта. Можливо, доцільніше було б ознайомити їх з історією зміни наукових парадигм в соціології (звичайно, тут не обійтися без імен видатних вчених) — показати відмінність функціоналізму та теорії конфлікту, соціологізму та розуміючої соціології і т. д. Адже простий хронологічний підхід з великою кількістю імен, мабуть, не досягає свої мети.

Важливим також видається показати студентам важливість та актуальність соціологічного знання в сучасних умовах глобалізації, інформаційного суспільства, суспільства споживання і т. д. Відсутність у студентів

У листопаді—грудні 2006 року відділ соціально-політичних процесів Інституту соціології НАН України проводив дослідження, яке передбачало з'ясування уявлень студентів-соціологів про основні праці, ідеї та розробки класиків методології соціологічних досліджень. Серед таких методологів були обрані по два найбільш визначні науковці України (Н. Паніна, В. Паніотто), Росії (Г. Батигін, В. Ядов) та США (П. Лазарсфельд, С. Садмен).

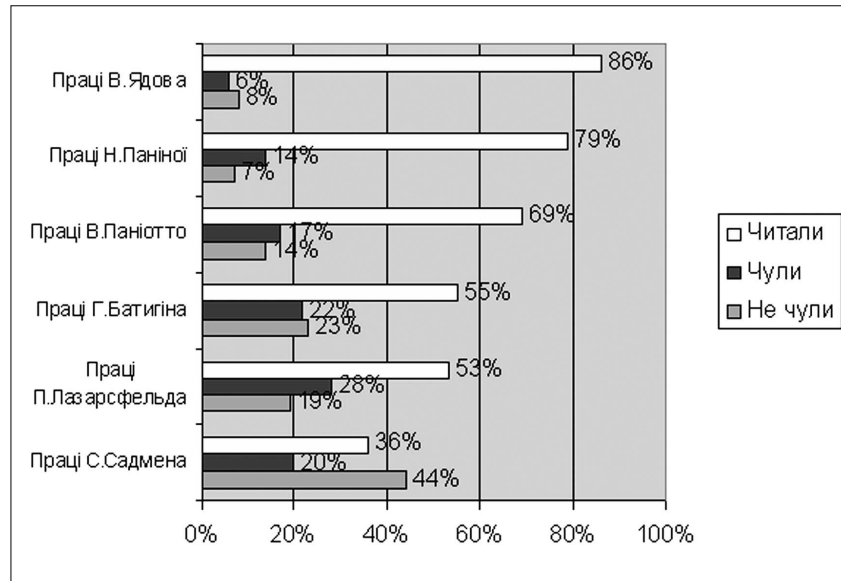
У перебігу дослідження було опитано 428 студентів 3—6 курсів, що навчалися за спеціальністю «соціологія» у провідних університетах Києва, Харкова та Львова. Відбір об'єктів для опитування був цілеспрямований, тип вибірки — гніздова. Хоча вибірка сукупність не репрезентує усіх студентів-соціологів України, а лише тих, хто навчається у провідних, з точки зору цієї спеціальності, університетах, отримані в результаті дослідження дані є підґрунтям для окреслення загальних тенденцій та виявлення деяких особливостей досліджуваних процесів. Пілотажне дослідження анкети здійснювалося із залученням 40 студентів КНУ імені Тараса Шевченка.

Анкета, використовувана у нашому дослідженні, складалася з кількох змістових блоків: запитання про ставлення студентів до соціології в цілому, про їхню обізнаність стосовно творів класиків методології соціологічних досліджень, про використання цих праць у процесі навчання, а також запитання, в яких респондентам пропонувалося оцінити внесок методологів у розвиток соціологічної науки та значення їхніх розробок для студентів особисто.

В рамках розглядуваного дослідження було виокремлено по п'ять найбільш відомих праць кожного з відомих методологів України, Росії та США. Для оцінки обізнаності щодо цих робіт студентам було

запропоновано запитання «Якою мірою Вам відомі перелічені праці?» з такими варіантами відповідей: 1. Не чув про цю працю. 2. Чув про цю працю. 3. Читав про цю працю. 4. Читав цю працю (див. рис. 1).

Рис. 1. Ознайомленість студентів-соціологів з працями класиків методології соціологічних досліджень

Наукові праці українського соціолога Н. Паніної належать до одних із найвідоміших студентам-соціологам. Зокрема, «Технологію соціологічного дослідження» читали 47 % респондентів, 17 % читали про неї, 18 % чули про цю працю, 14 % — не чули. Також відомими серед майбутніх соціологів є «Кодекс професійної етики соціолога» (читали 36 %) та «Українське суспільство: соціологічний моніторинг» (читали 32 %). Такі праці, як «Интегральный индекс социального самочувствия (ИИСС): конструирование и применение социологического теста в массовых опросах» і «Социальное безумие: История, теория и современная практика», є менш відомими серед молодих соціологів. Результати опитування показали, що читання студентами праць Н. Паніної не залежить від мови спілкування та міста, в якому вони живуть.

Шляхом факторного аналізу (метод головних компонентів, обертання варімакс) з усього масиву можна визначити дві групи наукових праць: 1) Праці, які активно читають майбутні соціологи, 2) Праці, які майже невідомі студентам, окрім представників окремих внз.

До першої групи праць, які найбільш відомі студентам, належать:

1. Г. Батигін «Лекции по методологии социологических исследований».
2. Н. Паніна «Технологія соціологічного дослідження».
3. Н. Паніна «Кодекс професійної етики соціолога».
4. В. Паніотто «Качество социологической информации».
5. В. Паніотто «Количественные методы в социологических исследованиях».
6. В. Ядов «Социологическое исследование: методология, программа, методы».
7. В. Ядов «Стратегия социологического исследования».

Студенти-соціологи найактивніше використовують наукову літературу з питань методології та методів соціології під час підготовки до семінарських занять, рідше при написанні рефератів, курсових робіт і найменше — для підготовки виступів на наукових конференціях. В цілому найчастіше в процесі навчання студенти використовують праці В. Ядова, Н. Паніної та В. Паніотто.

В ході опитування студентам було запропоновано оцінити загальний внесок розробок соціологів-методологів у розвиток соціологічної науки. За десятибальною шкалою, де 0 — відсутність внеску, а 10 — дуже суттєвий внесок, отримано такі середні оцінки: Г. Батигін — 7,0, П. Лазарсфельд — 7,3, Н. Паніна — 8,1, В. Паніотто — 8,0, С. Садмен — 6,5, В. Ядов — 8,8.

Було цікаво також дізнатися, які праці студенти визначили б як основні при вивченні методології соціологічних досліджень. Для цього було поставлено відкрите запитання: «Які праці, на Вашу думку, слід першою чергою прочитати студентам, що вивчає питання методології і методів соціологічних досліджень?». Із наукового доробку Н. Паніної переважно йшлося про «Технологію соціологічного дослідження», а також «Кодекс професійної етики соціолога» та «Интегральный индекс социального самочувствия (ИИСС): конструирование и применение социологического теста в массовых опросах». В цілому 21,7 % студентів відзначили праці Н. Паніної як такі, що їх слід прочитати першою чергою.

Наступний блок запитань анкети стосувався оцінювання цікавості, зрозумілості та корисності праць соціологів-методологів. Результати оцінювання за п'ятибальною порядковою шкалою наведені у таблиці 1.

Таблиця 1. Оцінка студентами цікавості, зрозумілості та корисності праць класиків методології соціології, %

	Автори праць					
	Батигін	Лазарсфельд	Паніна	Паніотто	Садмен	Ядов
Оцінки цікавості						
Дуже цікаві	9,6	5,6	23,1	17,5	4,7	31,1
Радше цікаві	26,2	27,8	40,2	34,3	15,7	39,3
Важко відповісти	42,8	44,2	22,4	33,6	57,9	17,1
Радше не цікаві	6,8	8,2	4,9	5,1	4,7	5,1
Зовсім не цікаві	4,4	4,4	2,3	2,1	5,4	2,1
Оцінки корисності						
Дуже корисні	19,6	12,9	41,1	33,9	11,2	54,0
Радше корисні	25,5	31,3	28,5	28,3	19,4	24,5
Важко відповісти	39,3	40,9	20,1	26,4	49,1	13,8
Радше не корисні	2,3	2,3	2,6	2,6	5,4	1,6
Зовсім не корисні	2,3	2,6	1,4	1,4	4,0	0,9
Оцінки зрозумілості						
Повністю зрозумілі	14,3	8,4	37,6	16,6	8,2	37,4
Радше зрозумілі	22,4	24,3	30,6	39,3	17,1	35,3
Важко відповісти	42,1	46,3	18,5	26,6	52,1	13,6
Радше не зрозумілі	5,1	5,6	3,3	6,3	5,1	5,8
Зовсім не зрозумілі	4,4	3,7	2,1	1,6	4,4	1,9

З наведеної таблиці видно, що студенти-соціологи оцінюють як найцікавіші праці В. Ядова та Н. Паніної, як найкорисніші — Н. Паніної, В. Паніотто та В. Ядова, а найбільш зрозумілими вважають праці Н. Паніної та В. Ядова, а також дещо меншою мірою В. Паніотто.

Окрім знання і використання у навчальному процесі праць класиків методології соціологічних досліджень, а також оцінки цих праць з огляду на цікавість, корисність і зрозумілість, ми намагалися з'ясувати, наскільки важливими видаються молодим соціологам деякі ідеї відомих методологів. Для цього було виокремлено кілька головних розробок

(ідей) кожного з класиків методології і запропоновано студентам оцінити важливості їх за п'ятибальною шкалою. У доробку Н. Паніної ми виокремили для оцінки студентам такі ідеї (розробки): конструювання адитивних індексів, застосування тестів у соціологічних опитуваннях, принципи організації соціологічних досліджень та методології моніторингових досліджень (див. табл. 2).

Таблиця 2. Оцінки важливості розробок Н. Паніної, %

Розробки соціолога	Середнє	Медіана	Дуже важливі	Радше важливі	Важко сказати, важливі чи ні	Радше не важливі	Зовсім не важливі
Конструювання адитивних індексів	2,4	2,0	16,1	33,4	33,2	6,5	2,8
Застосування тестів у соціологічних опитуваннях	2,0	2,0	30,1	37,4	19,9	3,5	1,6
Принципи організації соціологічних досліджень	1,9	2,0	35,3	34,3	17,3	3,7	1,9
Особливості методології моніторингових досліджень	2,2	2,0	26,4	34,6	24,1	5,4	1,9

З урахуванням мір центральності можна зробити висновок, що всі розробки Н. Паніної у свідомості студентів постають як майже рівною мірою важливі, особливо ідеї щодо принципів організації соціологічних досліджень (69,6 % становлять відповіді «Дуже важливі» та «Радше важливі»). А з урахуванням суми показників за цими пунктами шкали виокремлюються також розробки щодо застосування тестів у соціологічних опитуваннях (67,5 %).

Отже, наукові доробки Н. В. Паніної високо цінуються студентами, а праці, присвячені питанням методології та методів соціологічних досліджень, широко читаються та активно використовуються молодими соціологами у процесі навчання.

ПЕРЕЛІК ПУБЛІКАЦІЙ
НАТАЛІЇ ПАНІНОЇ

У покажчику друкованих праць доктора соціологічних наук Наталії Вікторівни Паніної матеріал подано в хронологічному порядку за роком видання. У тому випадку, коли публікацію підготовано у співавторстві, прізвища співавторів наведені у дужках.

1975

Социально-психологические проблемы выхода на пенсию // Социально-экономические проблемы геронтологии. Тезисы докладов участников Всесоюзной конференции. — М.: Ин-т геронтологии АМН СССР, 1975. — С. 60—62.

1976

Критерии эффективности адаптации организма человека к изменению жизненного режима в связи с выходом на пенсию // X конференция молодых ученых Института физиологии им. А. А. Богомольца. — К., 1976. — С. 48—49.

Подходы к изучению социальной адаптации к изменению образа жизни в пенсионном периоде // III Всесоюзный съезд геронтологов и гериатров. Тезисы и рефераты докладов. — К.: Ин-т геронтологии АМН СССР, 1976. — С. 160.

Социально-психологические проблемы выхода на пенсию // Социально-экономические проблемы геронтологии. — Тбилиси: Ин-т экспериментальной морфологии АН ГССР, 1976. — С. 88—94.

1978

Некоторые проблемы повышения санитарной культуры лиц пенсионного возраста // Вопросы геронтологии. — К.: Ин-т геронтологии АМН СССР, 1978. — С. 12—21. (Сачук Н. Н., Москалец Г. М.).

Роль санитарной и психологической подготовки в формировании рационального образа жизни в пенсионном возрасте // Вопросы геронтологии. — К.: Ин-т геронтологии АМН СССР, 1978. — С. 80—86. (Сачук Н. Н., Айтнер З., Айтнер Ф., Москалец Г. М.).

1979

Подготовка к выходу на пенсию как условие адаптации к статусу пенсионера // Социологические исследования. — 1979. — №3. — С. 101—107.

Soziologische Aspekte der Vorbereitung auf die Pensionierung sowie des freireitverhaltens der Rentner // Z. Altersforsch., 1979. — В. 34. — № 6. — С. 43—51. (Eitner A., Eitner S., Sachuck N., Moskaletz G.).

1980

Культура отношений и социально-психологическая адаптация в коллективе // Культура быта и человеческих отношений. Тезисы докладов научного симпозиума. — Уфа: УАИ им. Орджоникидзе, 1980. — С. 137—140. (Головаха Е. И.).

Некоторые проблемы повышения санитарной культуры лиц пенсионного возраста // Вопросы геронтологии. — К.: Ин-т геронтологии АМН СССР, 1980. — С. 80—86. (Сачук Н. Н., Москалец Г. М.).

Социально-психологические особенности адаптации личности к статусу пенсионера // Старение и адаптация. — К.: Ин-т геронтологии АМН СССР, 1980. — С. 112—115.

1981

Комплексная оценка здоровья, образа жизни и медицинского обслуживания населения пенсионного возраста. Методические указания. — К.: Ин-т геронтологии АМН СССР, 1981. — 33 с. (Сачук Н. Н., Москалец Г. М.).

Методические аспекты изучения взаимоотношений в семье // Вопросы геронтологии. — К.: Ин-т геронтологии АМН СССР, 1981. — С. 64—69.

Проблемы адаптации к выходу на пенсию // Геронтология и гериатрия. — К.: Ин-т геронтологии АМН СССР, 1981. — С. 141—144. (Сачук Н. Н., Москалец Г. М.).

Die social-hygienische Begründung der Vorbereitung auf das Rentenalter // Z. Alternsforsch, 1981. — В. 36. — №5. — S. 428—434. (Sachuk N.).

1982

К построению системы показателей стиля жизни личности // Стиль жизни личности. — К.: Наукова думка, 1982. — С. 268—286. (Головаха Е. И.).

Полноценная жизнь в старости. Методические рекомендации. — М.: Ин-т геронтологии АМН СССР, 1982. — 31 с. (Сачук Н. Н.).

Роль семьи в проведении досуга пенсионеров и их социальной адаптации // Геронтология и гериатрия. — К.: Ин-т геронтологии АМН СССР, 1982. — С. 156—160.

Роль соціальна // Українська Радянська Енциклопедія. Т. 9. — К.: Українська Енциклопедія, 1982. — С. 183.

Семейные отношения как фактор социальной адаптации пенсионеров // IV Всесоюзный съезд геронтологов и гериатров. Тезисы. — К.: Ин-т геронтологии АМН, 1982. — С. 291.

Социальный статус и стиль жизни личности // Стиль жизни личности. — К.: Наукова думка, 1982. — С. 286—307.
Старшее поколение в современной семье // Семья и общество. — М.: Наука, 1982. — С. 39—57. (Сачук Н. Н.).

1983

Активный образ жизни — залог здоровья и творческого долголетия. Методические рекомендации. — К., 1983. — 4 с. (Сачук Н. Н.).

Методические рекомендации по проведению комплексной подготовки к рациональному образу жизни в пенсионном периоде. Методические рекомендации. — К.: Минздрав УССР, 1983. — 29 с. (Сачук Н. Н. и др.).

Подготовка к активной старости как способ предупреждения «пенсии болезни» // Вклад молодых социал-гигиенистов в медицинскую науку и здравоохранение на современном этапе. Сборник статей. — М.: Министерство здравоохранения СССР, 1983. — С. 25—27.

Соціологічний підхід до періодизації життєвого шляху особистості // Філософська думка. — 1983. — №1. — С. 57—58.

Структурно-функціональний аналіз // Українська Радянська Енциклопедія. Т. 10. — К.: Українська Енциклопедія, 1983. — С. 214.

Секрет «вечной» молодости // Красный Крест. — 1983. — №1. — С. 10. (Сачук Н. Н.).

1984

Возрастные особенности динамики образа жизни после прекращения трудовой деятельности // Современные проблемы прикладной социологии и социальной психологии в трудовых коллективах. — Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1984. — С. 87.

Формування розумних потреб особи: Круглий стіл «Філософської думки» // Філософська думка. — 1984. — №5. — С. 22—23.

Problems of the aging family in modern society: sociological aspect // Materials of Interregional seminar OON «Changing families: relevant social welfare strategies». — Moscow, 1984. — 62 p. (Sachuk N. N.).

1985

Рецензия на книгу В. С. Магуна «Потребности и психология социальной деятельности личности» // Социологические исследования. — 1985. — №1. — С. 141—142.

Социально-психологические особенности образа жизни стареющих людей // Журнал невропатологии и психиатрии им. Корсакова. — 1985. — №9. — С. 32—40. (Сачук Н. Н.).

1986

Регуляция эмоций: к постановке вопроса о законе эмоциональной константности // Методологические проблемы оснований науки. — М.: Об-во психологов АН СССР, 1986. — С. 106—108. (Головаха Е. И.).

Структура и факторы социально-культурной активности пенсионеров в процессе социальной адаптации // Вестник АМН СССР. — 1986. — №10. (Сачук Н. Н., Роменец А. В.).

Эмоциональная константность // Развитие прикладных психологических исследований и разработок. — Красноярск: Изд-во Красноярского ун-та, 1986. — С. 139—140. (Головаха Е. И.).

1987

Особенности отношения к жизни на поздних этапах жизненного пути // Жизненный путь личности. — К.: Наукова думка, 1987. — С. 236—247.

Человек после шестидесяти // Наука и жизнь. — 1987. — №2. — С. 8—9. (Сачук Н. Н., Роменец А. В.).

1989

Индекс жизненной удовлетворенности: применение методики измерения психологического состояния личности в социологических исследованиях // Методы социологических исследований. Тезисы III Всесоюзной конференции. — М.: Институт социологии АН СССР, 1989. — С. 37—40.

Критерии и принципы разумной организации жизни // Разумная организация жизни личности. — К.: Наукова думка, 1989. — С. 88—104. (Головаха Е. И.).

Круги общения и уровни понимания // Философская и социологическая мысль. — 1989. — №3. — С. 102—109. (Головаха Е. И.).

Легенда о радиофобии // Философская и социологическая мысль. — 1989. — №1. — С. 51—59.

Психологические правила общения // Философская и социологическая мысль. — 1989. — №5. — С. 97—104. (Головаха Е. И.).

Психология человеческого взаимопонимания. — К.: Политиздат Украины, 1989. — 189 с. (Головаха Е. И.).

Радиофобия: диагноз или ярлык? // Медицинская газета. — 12 ноября 1989 г. — С. 2.

Разум, эмоции и регуляция поведения // Философская и социологическая мысль. — 1989. — №4. — С. 108—117. (Головаха Е. И.).

Рациональность поведения и эмоции // Рациональность и семиотика поведения. — К.: Ин-т философии АН УССР, 1989. — С. 31—32. (Головаха Е. И.).

Съезд глазами избирателей // Философская и социологическая мысль. — 1989. — №10. — С. 50—52. (Чурилов Н. Н.).

1990

Возраст социальный // Социологический словарь. — К.: Политиздат Украины, 1990. — С. 315—316.

Возрастно-ролевые ожидания // Социологический словарь. — К.: Политиздат Украины, 1990. — С. 316—317.

В условиях социальной напряженности // Под знаменем ленинизма. — 1990. — №16. — С. 59—63. (Головаха Е. И.).

Доверие к правительству // Философская и социологическая мысль. — 1990. — №7. — С. 30—32.

Информационные потребности ученых-обществоведов. — К.: Ин-т философии АН УССР, 1990. — 90 с.

Киев: демократия с тоталитарным подсознанием. Результаты социологических исследований // Вестник информационного агентства Postfactum. — 1990. — №13. — С. 9—13. (Головаха Е. И.).

Методический эксперимент в изучении общественного мнения // Проблемы изучения и использования общественного мнения в условиях демократизации советского общества. — Горький: Горьк. ун-т, 1990. — С. 24—27.

Накануне выборов // Философская и социологическая мысль. — 1990. — №8. — С. 21—25. (Головаха Е. И., Чурилов Н. Н.).

Недоверие к МВД остается массовым явлением в Киеве // Вестник информационного агентства Postfactum. — 1990. — №24. — С. 6—10. (Головаха Е. И.).

Отношение к привилегиям // Философская и социологическая мысль. — 1990. — №9. — С. 19—23. (Головаха Е. И.).

Обоснование методики исследования // Человек в экстремальной производственной ситуации (опыт социологического исследования ликвидации последствий аварии на Чернобыльской АЭС). — К.: Наукова думка, 1990. — С. 87—94. (Головаха Е. И.).

Роль социальная // Социологический словарь. — К.: Политиздат Украины, 1990. — С. 92—93. (Ручка А. А.).

Социально-демографические и личностно-мотивационные факторы психологического состояния // Человек в экстремальной производственной ситуации (опыт социологического исследования ликвидации последствий аварии на Чернобыльской АЭС). — К.: Наукова думка, 1990. — С. 87—94.

Социология медицины // Социологический словарь. — К.: Политиздат Украины, 1990. — С. 281—282.

Тесты // Социологический словарь. — К.: Политиздат Украины, 1990. — С. 260—263.

1991

Многонациональный Киев // Независимая газета. — 25 сентября 1991 г. — С. 5.

Общественное мнение о современном состоянии и перспективе развития атомной энергетики // Социологические исследования. — 1991. — №8. — С. 51—55. (Головаха Е. И., Чурилов Н. Н.).

Проблема двуязычия: межличностное и социальное общение // Философская и социологическая мысль. — 1991. — №3. — С. 43—46.

Процесс демократизации // Голос Украины. — 16 февраля 1991 г. — С. 13.

Inter-Ethnic Relations and Ethnic Tolerance in Ukraine // Jews and Jewish Topics in the Soviet Union and Eastern Europe, Jerusalem, 1991. — V. 14. — P. 27—30. (Golovaha E. I.).

1992

Граждане поддерживают радикальные перемены // Украинский обозреватель. — 1992. — №9. — С. 7.

Готовность населения Украины к социальному протесту // Політологічні читання. — 1992. — №2. — С. 48—61.

Демократизация и правовая культура личности // Философская и социологическая мысль. — 1992. — №8. — С. 3—11. (Головаха Е. И.).

Как мы относимся к другим нациям // Украинский обозреватель. — 1992. — №1. — С. 7.

Киев — 1990—1991. Социологические репортажи. — К.: Наукова думка, 1992. — 129 с. (Головаха Е. И., Чурилов Н. Н.).

Культура межнациональных отношений как составная часть политической культуры общества // Политическая культура населения Украины. — К.: Наукова думка, 1992. — С. 87—112. (Головаха Е. И.).

Мнения и оценки врачей-психиатров Украины по актуальным вопросам психиатрической службы // Обзорение психиатрии и медицинской психологии имени В. М. Бехтерева. — 1992. — №2. — С. 41—50. (Глузман С. Ф., Головаха Е. И.).

Технология социологического исследования. Введение. Или «Кому все это нужно?» // Украинский обозреватель. — 1992. — №4. — С. 7.

Технология социологического исследования. Эскиз исследования // Украинский обозреватель. — 1992. — №5. — С. 7.

Технология социологического исследования. Программа исследования // Украинский обозреватель. — 1992. — №6—7. — С. 7.

Технология социологического исследования. Подготовка анкеты // Украинский обозреватель. — 1992. — №10—11. — С. 7—8.

First Ukraine Psychiatry Poll released // The Psychiatric Times, May 1992. — P. 48—49. (Gluzman S. F., Golovakha Y. I.).

The development of Jewish national-cultural autonomy in the Ukraine: public opinion and the attitudes of local authorities // Jews and Jewish Topics in the Soviet Union and Eastern Europe, Jerusalem, 1992. — V. 2. — P. 67—73. (Golovaha E. I.).

1993

Готовность населения к различным формам социального протеста // Политическая культура населения Украины. — К.: Наукова думка, 1993. — С. 42—51.

Интерес населения Украины к деятельности Верховного Совета // Украинский вестник агентства Postfactum. — 1993. — №1. — С. 8—9. (Головаха Е. И.).

Методика измерения жизненной удовлетворенности // «Life line» и другие новые методы психологии жизненного пути. — М.: Прогресс, 1993. — С. 107—114.

Отношение к политике, властным структурам и политическим лидерам // Политическая культура населения Украины. — К.: Наукова думка, 1993. — С. 29—41.

Патология посттоталитарного общества: от психиатрического самодиагноза к анализу специфических социопатий // Философская и социологическая мысль. — 1993. — №5. — С. 19—39. (Головаха Е. И.).

Права человека и межнациональные отношения в Украине // Права людини в Україні. — 1993. — Випуск 2. — С. 15—60. (Головаха Е. И.).

Проблемы национальной толерантности в Украине // Украинский вестник агентства Postfactum. — 1993. — № 4. — С. 13—16.

Русские и русская культура в Украине: перспектива сохранения межнационального согласия // Украинский вестник агентства Postfactum. — 1993. — №5. — С. 8—12. (Головаха Е. И.).

Political Consciousness, Legitimacy, and Personality: Transition from Totalitarianism to Democracy in the Ukraine // R. Farnen (Ed.) Reconceptualizing Politics, Socialization, and Education: International Perspectives for the Next Century. — Oldenburg, 1993. — P. 139—152. (Golovakha E.).

The Causes Increased anxiety in Post-totalitarian Society. Results of Investigations of the Ukrainian Population // Changing the Course and Outcome of mental Disorder. The Contribution of Epidemiology. Book of Abstracts. — Groningen: University Hospital Groningen, 1993. — P. 115.

1994

Социальное безумие. История, теория и современная практика. — К.: Абрис, 1994. — 168 с. (Головаха Е. И.).

Тревожность как показатель психического здоровья: проблемы измерения и результаты исследований // Социальные аспекты психического здоровья детей и подростков. Материалы международного конгресса. — Одесса: ЮПУ, 1994. — С. 18. (Головаха Е. И.).

Этика межэтнических отношений в посттоталитарном обществе // Этика и политика. Вып.5. — К.: Ин-т философии АН Украины, 1994. — С. 18—19. (Головаха Е. И.).

Human rights and relations among nations in Ukraine // Human rights in Ukraine. — 1994. — №6. — P. 35—37. (Golovakha E.).

Russians in Ukraine: // Shlapentokh V. et al. (Eds.) The New Russian Diaspora. Russian Minorities in the Former Soviet Republics. — Armonk, New York & London: M. E. Sharpe, Inc., 1994. — P. 59—71. (Golovakha E., Churilov N.).

Tsernobyl. Einsichten und Erfahrungen einer Schweizer Hilfsaktion. — Zurich: Edition Cultur Prospectiv, 1994. — 58 s. (Meier-Dallach H.-P., Churilov N., Golovakha E., Stegnij A.).

The Development of a Democratic Political Identity in Contemporary Ukrainian Political Culture // R. Farnen (Ed.) Nationalism, Ethnicity, and Identity. Cross-National and Comparative Perspectives. — New Brunswick, NJ: Transaction Publ., 1994. — P. 403—425. (Golovakha E.).

Types of Political Behavior and Conflicts of Democratization in the Ukraine // Democratization. IPSA. Sixteen world congress. Abstracts. — Berlin, 1994. — P. 73. (Golovakha E.).

1995

Громадська думка в регіонах України: результати загальнонаціонального опитування // Політичний портрет України. — 1995. — №11. — С. 8—15. (Головаха Е. И.).

Міжнаціональні відносини та національна толерантність в Україні // Політичний портрет України. — 1995. — №14. — С. 54—73.

Опитування громадської думки. Для журналістів та політиків. / Відп. ред., вступ, коментар Паніна Н. В. — К.: Демократичні ініціативи, 1995. — 54 с.

Interethnic Relations and Conflict in Ukraine // K. Zegbers, S. De Spiegeleire (Eds.) Post-Soviet Puzzles. — Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 1995. — Vol.4. — P. 101—122.

National Tolerance and Relations between Nationalities in Ukraine // A Political Portrait of Ukraine. — 1995. — №7. — P. 47—68.

Public Opinion in the Regions of Ukraine: the Results of a National Pole. // A Political Portrait of Ukraine. — 1995. — №5. — P. 7—14. (Golovakha E.).

Strategies of Adaptation and Survival // K. Zegbers, S. De Spiegeleire (Eds.) Post-Soviet Puzzles. — Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 1995. — Vol. 4. — P. 7—22. (Golovakha E.).

1996

Аномія у посткомуністичному суспільстві // Політичний портрет України. — 1996. — №17. — С. 46—52.

Досвід комплексного дослідження соціального самопочуття, психологічного стану, самооцінки здоров'я та радіобіологічних показників у зоні радіаційного забруднення // Соціальні наслідки чорнобильської катастрофи (результати соціологічних досліджень 1986—95 рр.). — Харків: Фолю, 1996. — С. 25—35. (Головаха Е.).

Концептуальні засади вимірювання соціального самопочуття та психологічного стану потерпілого населення і постчорнобильська соціальна політика // Соціальні наслідки чорнобильської катастрофи (результати соціологічних досліджень 1986—95 рр.). — Харків: Фолю, 1996. — С. 51—56. (Головаха Е.).

Соціальний резонанс і психологічний ефект гуманітарної медичної допомоги постраждалому населенню // Соціальні наслідки чорнобильської катастрофи

(результати соціологічних досліджень 1986—95 рр.). — Харків: Фоліо, 1996. — С. 36—50. (Головаха Є.).

Технологія соціологічного дослідження. Курс лекцій. — К.: Наукова думка, 1996. — 232 с.

Democratization in the Ukraine Under Conditions of Post-Totalitarian Anomie: The Need for a New Human Rights Developmental Strategy // In R. Farnen (Ed.) Democracy, Socialization and Loyalty in East and West. — London: Macmillan Press Ltd, 1996. — P. 242—261. (Golovakha E.).

Mass Perception of Jews and Ethnic Relations in Ukraine Today // Jews and Jewish topics in Eastern Europe. — 1996. — N 1. — Spring. — P. 37—40. (Golovakha E.).

1997

Интегральный индекс социального самочувствия (ИИСС). Конструирование и применение теста в массовых опросах. — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1997. — 64 с. (Головаха Е. И.).

Российско-украинские отношения в общественном мнении России и Украины // Украина и Россия. Общества и государства. М.: Права человека, 1997. — С. 259—277. (Головаха Е. И.).

Interethnic Intolerance in Post-Soviet Ukraine. — In D. Halpern, A. Voyskunsky (Eds.) States of mind. American and Post-Soviet Perspectives on Contemporary Issues in Psychology. — New York, Oxford: Oxford Univ. Press, 1997. — P. 315—324. (Golovakha E.).

1998

Аномія // Соціологія. Короткий енциклопедичний словник. — К.: Укр. Центр духовн. культури, 1998. — С. 13—15.

Вимірювання в соціології та принципи застосування тестів у масових опитуваннях // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 1998. — №1—2. — С. 53—68.

Виступ на конференції «Громадська думка і політика» // Громадська думка і політика. — К.: Демократичні ініціативи, 1998. — С. 27—36.

Измерение социального самочувствия: тест ИИСС // Социология: методология, методы, математические модели. — 1998. — №10. — С. 45—72. (Головаха Е. И., Горбачик А. П.).

Міф у сучасній українській культурі: соціологічний аспект // Дух і літера. — 1998. — №3—4. — С. 147—154. (Головаха Є. І.).

Психічне здоров'я дітей, евакуйованих із зони аварії на Чорнобильській АЕС: досвід епідеміологічного дослідження // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 1998. — № 6. — С. 45—72. (С. Бромет Е., Головаха Є. та ін.).

Психическое здоровье детей спустя 11 лет после Чернобыльской катастрофы // Вестник АПУ. — 1998. — №4. — С. 37—63. (Бромет И., Головаха Е. и др.).

Россияне и украинцы в мае 1998 г.: оценки «докризисной» ситуации и уроки кризиса // Экономические и социальные перемены: мониторинг общественного мнения. — 1998. — №6. — С. 13—17. (Ворона В., Головаха Е.).

Социальная психиатрия и эпидемиология: опыт Великобритании и проблемы развития в Украине // Вестник АПУ. — 1998. — №4. — С. 9—19. (Головаха Е. И.).

Тенденції розвитку українського суспільства (1994—97 рр.). Соціологічні показники. — К.: Інститут соціології НАН України, 1998. — 131 с. (Головаха Є.).

Тенденції розвитку українсько-російських взаємовідносин у громадській думці Росії та України // Українсько-російські відносини: гуманітарний вимір. — К.: НчУРВ, 1998. — С. 28—38. (Головаха Є. І.).

Технологія соціологічного дослідження. Курс лекцій. — К.: Ін-т соціології НАН України, 1998. — 250 с.

1999

Анкета — основний документ дослідження // Соціологія: Навчальний посібник / За ред. С. О. Макеєва. — К.: Українська енциклопедія, 1999. — С. 304—317.

Загальна характеристика та динаміка соціального самопочуття населення України // Українське суспільство на порозі третього тисячоліття / Під ред. М. О. Шульги. — К.: Ін-т соціології НАН України, 1999. — С. 410—422. (Головаха Є.).

Методи збирання соціологічної інформації // Соціологія: Навчальний посібник / За ред. С. О. Макеєва. — К.: Українська енциклопедія, 1999. — С. 279—284.

Методологічні особливості дослідження соціального самопочуття населення в суспільстві, що трансформується // Українське суспільство на порозі третього тисячоліття / Під ред. М. О. Шульги. — К.: Ін-т соціології НАН України, 1999. — С. 398—409. (Головаха Є.).

Проект соціологічного дослідження // Соціологія: Навчальний посібник / За ред. С. О. Макеєва. — К.: Українська енциклопедія, 1999. — С. 285—289.

Програма соціологічного дослідження // Соціологія: Навчальний посібник / За ред. С. О. Макеєва. — К.: Українська енциклопедія, 1999. — С. 290—293.

Россияне и украинцы в мае 1998 года: оценки «докризисной» ситуации и уроки кризиса // Социология: теория, методы, маркетинг. — 1999. — №1. — С. 122—130. (Ворона В., Головаха Е.).

Тенденції розвитку українського суспільства (1994—98 рр.). Соціологічні показники. — К.: Інститут соціології НАН України, 1999. — 154 с. (Головаха Е.).

Типологія як метод соціального пізнання та застосування її в дослідженнях особистості // Соціологія: Навчальний посібник / За ред. С. О. Макеєва. — К.: Українська енциклопедія, 1999. — С. 189—195.

Tendencies in the Development of Ukrainian Society (1994—1998). Sociological Indicators. — Kiev: Institute of Sociology, 1999. — 163 p. (Golovakha E.).

2000

Двуязычие в Украине: реальное состояние и перспективы (результаты социологических исследований) // Российско-Украинский Бюллетень. — 2000. — №6—7. — С. 142—147. (Головаха Е. И.).

Зміни мовної ситуації в Україні у 90-ті роки (за результатами соціологічного моніторингу) // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. — К.: ІС НАНУ, 2000. — С. 268—275. (Головаха Е.).

Київ та кияни на початку 90-х: громадська думка, настрої, орієнтації // Київ та кияни. Соціологічні хроніки незалежності. — К.: Ін-т соціології НАН України, 2000. — С. 7—138. (Головаха Е., Чурилов М.).

Соціальний портрет сучасності // Напередодні. Україна на межі XXI століття. — К.: Дух і літера, 2000. — С. 36—47. (Головаха Е.).

Attitude toward Jews in Ukraine. According to Surveys of 1992—1998 // The Jews of the Soviet Union in Transition. Jerusalem: Zur-Ot Press, 2000. — Vol.4 (19). — P. 269—276. (Golovakha E.).

Children's well-being 11 years after the Chernobyl catastrophe // Archives of General Psychiatry. — 2000. — Vol. 57. — P. 563—571. (Bromet, E. J., Goldgaber, D., Carlson, G., Golovakha, E., Gluzman S. F., Gilbert, T., Gluzman, D., Lyubsky, S. & Schwartz, J. E.).

Comparison of attention-deficit/hyperactivity disorder symptom subtypes in Ukrainian schoolchildren // J. Am. Acad. Child Adolesc. Psychiatry. — 2000. — Vol. 39. — P. 1520—1527. (Gadow K. D., Nolan E. E., Litcher L., Carlson G. A., Panina N., Golovakha E., Sprafkin J., Bromet E. J.).

Public Opinion and Mass Sentiments in Russia and Ukraine: Before and After the Financial Crisis of August, 1998 // Ukrainian Sociological Review (1998—1999). — Kyiv: Institute of Sociology, 2000. — P. 31—40. (Golovakha E., Vorona V.).

Sociology in Ukraine. Selected Works Published During 90th. / Golovakha E., Panina N., Vorona V. (Eds.). — Kiev: Institute of Sociology, 2000. — 580 p.

School and neuropsychological performance of evacuated children in Kyiv eleven years after the Chernobyl disaster // Journal of Child Psychology and Psychiatry. — 2000. — 41(3). — P. 291—299. (Litcher, L., Bromet, E. J., Carlson, G., Squires, N., Goldgaber, D., Golovakha, E., & Gluzman, S.).

Ukrainian Youth: the Structure of Values and Social Well-Being Under Conditions of Total Anomie // Post-Soviet Youth: A Comparative Study. International Conference Abstracts, 23—25 May 2000. — Jerusalem: The Hebrew University, 2000. — P. 39—41.

2001

Аномія // Енциклопедія сучасної України. Том 1. — К.: НАН України, 2001. — С. 531.

Готовність до соціального протесту: динаміка, регіональні особливості і чинники формування // Українське суспільство: десять років незалежності. — К.: ІС НАНУ, 2001. — С. 188—200. (Головаха Е.).

К обсуждению проекта Кодекса профессиональной этики САУ // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2001. — №3. — С. 181—183.

Молодежь Украины: структура ценностей, социальное самочувствие и морально-психологическое состояние в условиях тотальной аномии // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2001. — №1. — С. 5—26.

Постсоветская деинституционализация и формирование новых социальных институтов в Украине // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2001. — №4. — С. 5—22. (Головаха Е. И.).

Соціальні зміни в українському суспільстві: пострадянська деінституціоналізація та становлення нових соціальних інститутів // Політична думка. — 2001. — №4. — С. 3—24. (Головаха Е.).

Соціальне самопочуття киян // Українське суспільство: десять років незалежності. — К.: ІС НАНУ, 2001. — С. 391—409.

Эмиграция евреев в контексте общей миграционной ситуации в Украине // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2001. — №2. — С. 64—89. (Шульга Н., Головаха Е., Зисельс И.).

A Social Portrait of Contemporary Ukraine // 10 years of «Project Ukraine». — Kyiv: Spirit & letter publishing house, 2001. — P. 23—37. (E. Golovakha).

Jewish Emigration from Ukraine: Structure, Tendencies and Prospects // The Jews of the Soviet Union in Israel and in the Diaspora. — Jerusalem: Zur-Ot Press, 2001. — Vol. 20—21. — P. 325—347. (Shulga N., Golovakha E., Zisels I.).

Tendencies in the Development of Ukrainian Society (1994—2001). Sociological Indicators. — Kiev: Institute of Sociology, 2001. — 136 p. (Golovakha E.).

Ukrainian application of the Children's Somatization Inventory: psychometric properties and associations with internalizing symptoms // J. Abn. Child. Psychol. — 2001. — Vol. 29. — P. 165—175. (Litcher L., Bromet E., Carlson G., Gilbert T., Golovakha E., Goldgaber D., Gluzman S., Garber J.).

2002

Динаміка соціального самопочуття населення України // Україна — 2002. Моніторинг соціальних змін. — К.: Ін-т соціології НАНУ, 2002. — С. 320—327. (Головаха Є.).

Динамика социально-моральной конфигурации профессиональных норм и проблема регламентации деятельности социологического сообщества в условиях аномии // Проблеми розвитку соціологічної теорії. Теоретичні проблеми зміни соціальної структури українського суспільства. — К.: Ін-т соціології НАНУ, 2002. — С. 31—41.

Національна толерантність, національний ізоляціонізм та ксенофобія в Україні // Україна — 2002. Моніторинг соціальних змін. — К.: Ін-т соціології НАНУ, 2002. — С. 445—469.

Особенности национальной толерантности в Украине // Зеркало недели. — 2002. — №37.

Структура факторов политического успеха как показатель политической направленности развития электоральной системы // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2002. — №4. — С. 39—62.

Украинское общество: от выборов до выборов. Социологический мониторинг 1994, 1998, 2002 / Отв. ред. Н. Паніна. — К.: Ин-т социологии НАНУ, 2002. — 102 с.

Українське суспільство 1992—2002. Соціологічний моніторинг / Відп. ред. Н. Паніна. — К.: Ін-т соціології НАНУ, 2002. — 114 с.

Stress and well-being in mothers of young children 11 years after the Chernobyl nuclear power plant accident // Psychol. Med., 2002. — Vol.32. — P. 143—156. (Adams R. E., Bromet E. J., Golovakha E., Gluzman S., Goldgaber D.).

Post-Soviet Deinstitutionalization and Formation of New Social Institutions in Ukraine // Sisyphus. Social Studies. — 2002. — Vol. XVI. — P. 13—32. (Golovakha E.).

2003

Неподолана дистанція // Критика. — 2003. — №7—8.

О применении шкалы социальной дистанции в исследованиях национальной толерантности в Украине // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2003. — №3. — С. 21—43.

Соціальне самопочуття населення та тенденції соціальних змін в Україні // Україна — 2003. Моніторинг соціальних змін. — К.: Ін-т соціології НАНУ, 2003. — С. 293—302. (Головаха Є.).

Post-Soviet Deinstitutionalization and Formation of New Social Institutions in Ukraine // Ukrainian Sociological Review (2000—2001). — Kyiv: Institute of Sociology, 2003. — P. 12—34. (Golovakha E.).

Ukrainian Youth: The Structure of Values and Social Well-Being in a Condition of Total Anomie // T. Horowitz et al. (Eds.) From Pacesetters to Dropouts. Post-Soviet Youth in Comparative Perspective. — Lanham, New York, Oxford: University Press of America, 2003. — P. 176—199.

2004

Здоров'я і самопочуття населення: епідеміологічний моніторинг // Українське суспільство 1994—2004. Моніторинг соціальних змін. — К.: Ін-т соціології НАН України, 2004. — С. 387—402.

Інтегральний індекс соціального самопочуття населення України у 1995—2004 роках // Українське суспільство 1994—2004. Моніторинг соціальних змін. — К.: Ін-т соціології НАН України, 2004. — С. 378—386. (Головаха Є.).

Методичні та організаційні аспекти соціологічного моніторингу // Українське суспільство 1994—2004. Моніторинг соціальних змін. — К.: Ін-т соціології НАН України, 2004. — С. 7—20. (Головаха Є.).

Показники стилю життя особистості // Життєтворчість: концепція, досвід, проблеми. — Запоріжжя: Центріон, 2004. — С. 52—61. (Головаха Є.).
Професійна етика і соціологія в Україні // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2004. — №3. — С. 5—8.

Соціальна дистанція, етнічні установки та національна толерантність в Україні // Studia clanky, 2004. — №2., www.saske.sk/cas/2—2004/panina.html

Українське суспільство 1994—2004: Соціологічний моніторинг. — К.: Заповіт, 2004. — 63 с.

O zastosowaniu skali dystansu społecznego w badaniach tolerancji na Ukrainie / Studia Socjologiczne. — 2004. — №4. — S. 135—159.

2005

Интегральный индекс социального самочувствия населения Украины до и после «оранжевой революции» // Вестник общественного мнения. — 2005. — №6(80). — С. 11—16. (Головаха Е.).

Соціальне самопочуття населення та тенденції соціальних змін в Україні // Україна — 2005. Моніторинг соціальних змін. — К.: Ін-т соціології НАНУ, 2005. — С. 95—106. (Головаха Е.).

Соціальне самопочуття населення України до і після помаранчевої революції // Українське суспільство 1994—2005. Динаміка соціальних змін. — К.: Ін-т соціології НАН України, 2005. — С. 95—106. (Головаха Е.).

Українське суспільство 1994—2005: Соціологічний моніторинг. — К.: Інститут соціології НАНУ, 2005. — 157 с.

Факторы национальной идентичности, толерантности, ксенофобии и антисемитизма в современной Украине // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2005. — №4. — С. 26—45.

Экзит-полл в Украине 2004 года: социология или политика? // Соціологічне знання та влада. — К.: Стилюс, 2005. — С. 146—168.

On Application of the Social Distance Scale in Studies on National Tolerance in Ukraine // Ukrainian Sociological Review (2002—2003). — Kyiv: Institute of Sociology, 2005. — P. 129—150.

Structure of Political Success Factors as Indicator of Political Direction in Electoral System Development // Ukrainian Sociological Review (2002—2003). — Kyiv: Institute of Sociology, 2005. — P. 27—53.

Ukrainian Society 1994—2005: Sociological Monitoring. — Kyiv: Institute of Sociology NAS, 2005. — 132 p.

Ukrainian Society 1994—2004: Sociological Monitoring. — Kyiv: IS NANU, 2005. — 63 p.

2006

Динаміка соціального самопочуття населення України: 1995—2006 // Українське суспільство — 1992—2006. Соціологічний моніторинг. — К.: Ін-т соціології НАНУ, 2006. — С. 201—209. (Головаха Е.).

Моніторинг соціальних змін в українському суспільстві // Структурні зміни сучасного суспільства: Навчальний посібник / За ред. С. Макеева. — К.: Інститут соціології НАНУ, 2006. — С. 162—189. (Головаха Е. І.).

Национальная толерантность и идентичность в Украине: опыт применения шкалы социальной дистанции в мониторинговом социологическом исследовании // Социологический журнал. — 2006. — №3—4. — С. 102—126. (Головаха Е.).

Основные этапы и тенденции трансформации украинского общества: от перестройки до «оранжевой революции» // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2006. — № 2. — С. 32—51. (Головаха Е.).

Основные этапы и тенденции трансформации украинского общества: от перестройки до «оранжевой революции» // Вестник общественного мнения. — 2006. — №6. — С. 11—16. (Головаха Е.).

Україна та Європа: результати міжнародного порівняльного соціологічного дослідження. — К.: Ін-т соціології НАНУ, 2006. — 141 с. (Головаха Е., Горбачик А.).

Українське суспільство 1992—2006: Соціологічний моніторинг. — К.: Інститут соціології НАНУ, 2005. — 93 с.

Факторы национальной идентичности, толерантности, ксенофобии и антисемитизма в современной Украине // Вестник общественного мнения. — 2006. — №.1. — С. 28—38.

2007

Professional Ethics and Sociology in Ukraine (On Adoption of the Code of Professional Ethics of Sociologist by the Sociological Association of Ukraine) // Ukrainian Sociological Review (2004—2005). — Kyiv: Institute of Sociology, 2007. — P. 8—27.

Ukraine and Europe: Outcomes of International Comparative Sociological Survey. — Kyiv: Institute of Sociology, 2007. — 141 p. (Golovakha E., Gorbachik A.).

**THE BIOGRAPHY OF NATALIA
PANINA**

Natalia Panina was born on December 10, 1949 in Sochi. Her father, Victor Ivanovich Panin, was a professional engineer, born in Leningrad in 1930. During the repressions of the Kirov affair, his parents were arrested as representatives of the nobility and later executed. Her mother, Ada Mikhaylovna Panina, was a physical therapist, born in Sochi in 1930. Her father was a red commander during the revolution and later worked in the office of the Sochi public prosecutor. At one point, he broke the official locks on a granary and passed out the bread to starving villagers, among whom were his wife's relatives. Soon afterward he was struck and killed by the car of his own office. Ada Mikhaylovna Panina died in 2003 in Sochi.

Natalia Panina graduated from Sochi's High School 22 in 1967 as an honor student. During her school years she was the winner of the local and regional mathematics, physics and biology Olympics and was very active in sports (she played tennis, volleyball and was a tourist instructor).

In 1967 she entered the Department of Psychology at Moscow State University. In 1969 she married her classmate Yevgeniy Ivanovych Golovakha, who is presently working at the Institute of Sociology of the Ukrainian Academy of Sciences. In 1970 she gave birth to her daughter Inna. (Inna Golovakha-Hicks is a Ukrainian folklorist).

During her university years Natalia Panina specialized in psychopathology under the supervision of Prof. Bluma Zeygarnik (Kurt Levin's apprentice). Panina's first student term paper created strong discussions among scholars of the psychopathology department, because it contained empirical data, which clearly showed as groundless the conclusions of some research done at the department, based on which the dissertation was defended and articles were published. During her university years Natalia Panina continued to play sports, and was on the university volleyball team.

After graduating from Moscow State University in 1972 Natalia Panina began to teach psychology at the Kiev Institute for Foreign Languages and in 1974 she went to work at the Institute of Gerontology of the Academy of Medical Sciences, where she concentrated on the sociological aspect of the preparation of the elderly for life after retirement. After just a year of work in the Institute, the 25-year-old Natalia Panina was chosen to be on an expert (USSR) jury in the Podol court. Regardless of her young age, anyone who personally knew Panina was convinced that her opinion in the court would always be honest, fair, and humane.

In 1976 Natalia Panina entered the graduate school of ISI of the USSR Academy of Science, where, under the supervision of Prof. Anatoly Kharchev, she prepared and defended in 1980 her dissertation «Problems of the Social Adaptation of the Elderly to the Status of Pensioner». Working first as a Junior Scholar, and since 1981 as a Senior Scholar, Panina received recognition as a leading specialist in her area of specialization. She participated in a series of international comparative studies on the social problem of the elderly, which were organized by WHO and UNESCO. During this time she was actively publishing articles in scholarly Ukrainian, Russian, Georgian, and German journals.

In 1985, wistfully, she left the Institute of Gerontology, and for two years had to look for a job, because she did not want to become a member of the Communist Party, and all attempts to hire her were cut short by the Kiev party leadership. In 1987 she began to work as a junior scholar of the Department of Information of Social Sciences of the USSR Academy of Science. From 1989 to 1991 she was working as a leading scholar of the Central Ukrainian branch of the VCIOM (under the leadership of N. Churilov). Together with N. Churilov she created the first opinion poll network in Ukraine, and developed methodical aspects of the building of the representative samples for adult population in Ukraine.

In 1991 she began to work in the Institute of Sociology of Ukrainian Academy of Sciences. In 1993 she defended the doctoral dissertation «The Way of Life and Psychological State of the Population During the Transformation from Totalitarian Society to Democracy». She was the head of the Department of Social Diagnostics, and from 1995 she held a position of the head of the Department of Social Political Processes, and was a main scientific researcher of this department since 2001.

In 1992 in the Institute of Sociology Natalia Panina had begun the development of the project and approbation of the conducting methodology of the Sociological Monitoring, which became a main source of the systematic sociological information for the politicians, scholars, and Ukrainian public. Based on the monitoring results (1994—2006) were written dozens of books and hundreds of scientific and sociopolitical articles.

Under Panina's guidance was created a unique archive of sociological data in the Institute of Sociology, and were developed organizational and methodic bases for the creation of the national sociological archive.

Natalia Panina was a leading Ukrainian specialist in a number of directions of the sociological science's development, especially those related to the study of social adaptation and transformation of the society, national tolerance,

political culture, monitoring and epidemiological research. She adapted and widely used a number of well known western methods and developed her own. An «Integral Index of Social Well-being» and «Index of Destabilization and Protest Potential» developed by Panina are being widely used in scientific research and in practice of social management. Natalia Panina added a number of new categories to sociological terminology: *age-role expectations*, *anomic demoralization* and others. These terms help to disclose important aspects of new social phenomena.

Natalia Panina participated in a number of an international projects in collaboration with the specialists from the Institute of Sociology of Russian Academy of Sciences, VCIOM (presently Levada's Analytical Center), and with specialists from the Poland, Hungary, Cambridge, London, Georgetown, and New York (at Stony Brook) University. She also collaborated with a few scholarly organizations in Germany, Switzerland, Holland, France, and the Slovak Republic. She has published in scholarly editions of these countries. She conducted epidemiological research of the psychological state and health among children and mothers from Chernobyl. This project led by Professor Evelyn Bromet (State University of New York at Stony Brook) received acknowledgment among specialists from many countries. Special public response and acknowledgment received Panina's articles on national tolerance in Ukraine. Her works on this topic were reprinted in many editions and quoted a number of times.

Natalia Panina published over 200 scientific works, among which are her textbook «The Technology of Sociological Research», books «The Psychology of Human Mutual Understanding» and «Social Insanity: History, Theory and Modern Practice», and a number of books and articles based on the results of sociological monitoring.

Natalia Panina was a member of a number of international scientific organizations, a chair of the commission on Professional Ethics of the Ukrainian Sociological Association. She prepared «Codex of the Professional Ethics of Sociologists», which became an official document in 2004 at the Congress of Ukrainian Sociological Association.

Natalia Panina was born on December 10, Human Rights Day. In her entire life, above everything else, she put human honor and dignity. She never compromised when she saw that decency or professionalism were not respected. Everyone knew that Natalia Panina did not allow a careless or dishonest attitude toward work. And the same demands, she put before herself all her life. Living for the most part on painkilling medicine,

knowing that long hours in front of her computer were damaging for her health, she still was doing her job, putting a great deal of time and effort into it, in order to perfect it. Her works were quoted much more frequently than others, and not only in Ukraine. One of the most recent articles about Ukraine in the leading Polish newspaper «Gazette Wyborcha» ends with a quotation taken from Panina's article, published earlier in the prominent Ukrainian weekly «Zerkalo Nedeli».

It is symbolic that after Panina's resignation, a new chief of the Commission on Professional Ethics of the Ukrainian Sociological Association was not elected. This is in main part due to the fact that Natalia Panina represented the honor and conscience of Ukrainian sociological scholarship.

Natalia Panina died from a heart attack on August 8, 2006.

Головаха, Євген

Г 61 Наталія Вікторівна Паніна: Життя, наукова діяльність, шлях у майбутнє. — К.: Факт, 2007. — 184 с., іл.

ISBN

Ця книга видана до річниці смерті Наталії Паніної — видатного українського соціолога, доктора соціологічних наук, головного наукового співробітника Інституту соціології НАНУ. Книга містить біографічні відомості про вченого, перелік друкованих праць, спогади друзів та колег з багатьох країн світу, відгуки про життя та творчість Наталії Вікторівни у ЗМІ, а також інформацію про щорічний конкурс на здобуття медалі з премією імені Наталії Паніної «Кращому молодому соціологу України», започаткованої Соціологічним центром імені Н. В. Паніної під егідою Соціологічної Асоціації України.

**УДК 929Паніна+316(477)(092)
ББК 60.5(4УКР)-8**

Науково-популярне видання

ГОЛОВАХА Євген

**НАТАЛІЯ ВІКТОРІВНА ПАНІНА:
ЖИТТЯ, НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ,
ШЛЯХ У МАЙБУТНЄ**

Редактор Леонід Фінкельштейн

Коректори Ніна Тихоновська, Марина Александрович

Обкладинка Марії Захарченко

Верстка та макетування Юлії Гресик

Здано до виробництва 18.09.2007. Підписано до друку 10.10.2007.
Формат 60x84 1/16. Папір офсетний № 1. Гарнітура «Ньютон». Друк
офсетний. Ум. друк. арк 14,8. Обл.-вид. арк. 11,1. Наклад 1000 прим.
Зам. №

ТОВ «Видавництво „Факт“»
04080, Україна, Київ-80, а/с 76
Реєстраційне свідоцтво
ДК № 1284 від 19.03.2003
Тел./факс: (044) 287 1886, 287 1882
E-mail: office@fact.kiev.ua
Відділ збуту: (044) 463 6887
E-mail: sbyt@fact.kiev.ua
www.fact.kiev.ua

Надруковано з готових форм на ЗАТ «Віпол»,
03151, м. Київ, вул. Волинська, 60.
Реєстраційне свідоцтво ДК № 15